

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De zee-eenhoorn in kaart gebracht. Zee-eenhoorns in woord en beeld in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd

Mondt, M.M.

Citation

Mondt, M. M. (2019, January 10). *De zee-eenhoorn in kaart gebracht. Zee-eenhoorns in woord en beeld in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/67914>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/67914>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The following handle holds various files of this Leiden University dissertation:

<http://hdl.handle.net/1887/67914>

Author: Mondt, M.M.

Title: De zee-eenhoorn in kaart gebracht. Zee-eenhoorns in woord en beeld in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd

Issue Date: 2019-01-10

II. OVER DE MONOCEROS EN HET ZEEDIER MONOCEROS

AFBEELDINGEN EN BESCHRIJVINGEN VAN GEVAARLIJKE (GEHOORNDE) ZEEDIEREN IN DE MIDDELEEUWEN

In mari autem, tam late supino mollique ac fertili nutrimento, accipiente causas genitales e sublimi semperque pariente natura pleraque etiam monstrifica reperiuntur, perplexis et in semet aliter atque aliter nunc flatu nunc fluctu convolutis seminibus atque principiis, vera ut fiat vulgi opinio, quicquid nascatur in parte naturae ulla, et in mari esse praeterque multa quae nusquam alibi.

Plinius.¹

Vertaling:

Maar in de zo wijd uitgestrekte zee vol van zachte en vruchtbare voedingsstoffen, waar de natuur levenwekkende kiemen ontvangt vanuit het hoge / van boven en voortdurend leven voortbrengt, zijn vele, zelfs monsterlijke levensvormen te vinden omdat de kiemen en vruchtbeginselen zich met elkaar vermengen en onder invloed van wind of golven in verschillende verhoudingen door elkaar raken, zodat de heersende mening bewaarheid wordt: alles wat in enig deelgebied van de natuur ontstaat, komt ook in zee voor, en daarnaast nog vele levensvormen die nergens anders te vinden zijn.

INLEIDING

De wereld van de middeleeuwen wordt 'bevolkt' door wezens in verschillende gedaanten, waaronder allerlei dieren, en ook hybride wezens. Van de dieren behoort een grote groep tot de categorie waarvan men wist dat ze in de realiteit voorkomen. Daarbuiten is sprake van dieren waarvan het bestaan niet door eigen waarneming was aangetoond, maar waarvan op grond van verhalen (natuurhistorische beschrijvingen en reisverslagen) werd verondersteld dat ze zouden bestaan, zoals exotische dieren uit verre streken.

Vele van deze dieren 'tonen' zich in bijzondere gedaanten: zij hebben buitengewone grote of kleine afmetingen, een buitengewoon uiterlijk en buitengewone eigenschappen. Soms zijn hun lichamen samengesteld uit delen van verschillende dieren, of uit die van zowel mensen als dieren. Deze lichaamsdelen, en hun combinaties verlenen hen bijzondere eigenschappen, die in sommige gevallen die van de 'donoren' van hun lichaamsdelen overstijgen. Deze bonte verzameling dieren werd nog verder uitgebreid omdat men veronderstelde dat van ieder landdier een maritieme variant zou bestaan. Reeds in de klassieke teksten wordt melding gemaakt van hybride wezens: zo beschrijft Plinius in hoofdstuk 2 van zijn *Historia naturalis*, getiteld 'Waarom de grootste dieren zijn te vinden in de zee', dat het aantal en de afmetingen van de zeedieren die van de landdieren vaak overtreffen. De overvloed aan vocht zou hiervan de oorzaak zijn. Dat de meeste van deze dieren monsters zijn ligt volgens Plinius aan de invloed van de wind en de golven, die deze wezens heen en weer bewegen. Daarom dacht men dat alles, dat is ontstaan in welk deel van de natuur dan ook, eveneens wordt gevonden in de zee:

*... vera ut fiat vulgi opinio, quicquid nascatur in parte naturae ulla, et in mari esse ...*²

Vertaling:

... mening.....die in enig deel van de natuur geboren is ook in zee aanwezig.

Vele van deze hybride wezens zijn te zien in de klassieke beeldende kunsten. Zo zijn op de mozaïekvloer van de Sala Rotonda van het Museo Pio-Clementino (Vaticaan Museum) diverse hybride zeedieren weergegeven.³

¹ Plinius, *Naturalis historia*, Lib.IX, Cap. 2. Zie Plinius Secundus, Gaius, *Naturalis historia*, ed. K.F.T. Mayhoff (Leipzig, Teubner: 1906). De vertaling is uit Plinius Secundus, Gaius, vert. J. van Gelder, M. Nieuwenhuis, T. Peters, *De wereld, Naturalis historia* (Amsterdam, Athenaeum: 2004).

² Plinius, *Historia naturalis*, ed. K.F.T. Mayhoff (1906), Lib. IX, Cap. 2.

³ De mozaïeken dateren uit de derde eeuw na Christus en zijn gevonden bij Otricoli en bij Sacrofano (Italië).

De opvatting dat van elk landdier in de zee een maritieme variant zou leven vond via klassieke auteurs als Plinius en Aelianus zijn weg naar het westen. In de middeleeuwse natuurlijke historie worden zowel de landdieren als hun maritieme varianten beschreven en afgebeeld. De namen worden afgeleid van die van de landdieren. In sommige gevallen wordt het woord 'maris' toegevoegd waardoor wordt benadrukt dat het om een waterdier gaat. Het uiterlijk en de eigenschappen van de dieren worden aangepast aan het leven in het water. Het bovenlichaam bestaat uit dat van het landdier, terwijl het onderlichaam verandert in een vissenstaart.⁴ De schilderijen op het houten gewelf van de Romaanse kerk S. Martin in Zillis (kanton Graubünden in Zwitserland) zijn hiervan een prachtig voorbeeld.⁵

Niet in alle gevallen werden de zeedieren 'samengesteld' uit het bovenlichaam van het landdier en een vissenstaart. Een goed voorbeeld is de afbeelding van de *Vipera* (slang) in het manuscript MS 320 van Thomas de Cantimpré: een landdier met een langgerekt lichaam met een leeuwenkop en manen, een slangenstaart, twee poten met klauwen en twee vleugels. Zijn maritieme variant, de *Vipera maris*, is in hetzelfde manuscript weergegeven met het lichaam van een vis met grote schubben en op zijn kop twee rechtopstaande hoorns (Fig. II.1 en II.2).⁶

Fig. II.1. De *Vipera* in Thomas de Cantimpré, *De natura rerum* (1290). Valenciennes, Bibliothèque municipale, MS 320, fol. 139r.

Fig. II.2. De *Vipera maris* in Thomas de Cantimpré, *De natura rerum* (1290). Valenciennes, Bibliothèque municipale, MS 320, fol. 132r.

Door deze 'creaties' werd aan de grote groep landdieren een groot aantal zeedieren toegevoegd die, doordat zij als de evenknie van hun 'land'genoten' werden beschouwd, over een bijzonder uiterlijk en eigenschappen beschikten.

In het middeleeuws gedachtegoed worden alle natuurfenomenen beschouwd als wonderen van de schepping: als expressies van Gods almacht.⁷ De 'admiratio' voor de schepping vormde voor de middeleeuwse auteurs (en later ook de vroegmoderne natuurhistorici) een belangrijke drijfveer om de wonderen van de natuur in hun beschrijvingen (in de *Physiologus* en in bestiaria, maar ook in ridderromans, reisverhalen, en in de Bijbel) vast te leggen. Deze admiratio gold zowel de 'natuurlijke', opmerkelijke, en de 'praeter'-of buitennatuurlijke fenomenen, maar ook de bekende, kleine, 'onooglijke'

⁴ Leclercq-Marx, J., 'L' idée d' un monde marin parallèle du monde terrestre: émergence et développements', in ed. C. Connochie-Bourgne, *Mondes marins du Moyen Age* (Brussel, Presses universitaires de Provence: 2006), pp. 259-271, pp. 259-260.

⁵ De schilderijen worden in hoofdstuk V besproken

⁶ Thomas de Cantimpré, *De natura rerum* (1290). Valenciennes, Bibliothèque municipale, MS 320, ff. 132r (*Vipera maris*), en 139r (*Vipera*).

⁷ Jorink, E., *Het Boeck der Natuere. Nederlandse geleerden en de wonderen van Gods schepping 1575-1715* (Leiden, Primavera Pers: 2006), p. 20.

planten en dieren. Het beschouwen van de wonderen van de natuur zou de onderzoekers confronteren met zowel het besef van Gods almacht als met hun eigen onwetendheid over de schepping. Zoals Jorink beschrijft was het bepalen in hoeverre bepaalde natuurfenomenen als wonderen dienden te worden beschouwd voor de geleerden een lastige kwestie:

*'Wonder' bleef welbeschouwd een problematisch begrip, dat mede werd bepaald door theologische en filosofische factoren. Onder de paraplu van het 'wonder' gingen veelal zowel het natuurlijke als het boven- en buitennatuurlijke schuil.*⁸

Middeleeuwse auteurs beschrijven sommige dieren niet alleen als 'wonderen', maar ook als 'monsters' c.q. 'zeemonsters'. Dit roept de vraag op welke betekenis het woord 'monster' heeft, en welke eigenschappen een dier tot een monster maken.⁹

Céard beschrijft in zijn beschouwing over het werk van de Franse arts Ambroise Paré, *Des monstres et prodiges* uit 1573, beide betekenissen die in de vroegmoderne tijd aan het woord 'monster' worden gegeven. In de eerste betekenis wordt een monster beschouwd als een wezen dat eigenschappen heeft die afwijken van die van zijn soortgenoten. Maar ook wezens met opmerkelijke kenmerken als een afwijkende grootte, fysionomie of bijzondere eigenschappen kunnen als monsters worden aangeduid. Er zouden zowel monsterlijke individuen bestaan, als soorten met monsterlijke eigenschappen.¹⁰

Door zijn bijzondere eigenschappen is een monster een wezen dat afwijkt van de normale natuurfenomenen, en kan het derhalve worden beschouwd als een dissonant in de harmonie van de flora en fauna, door Céard aangeduid als de 'harmonie multiple du monde'. Het afwijkende aspect van een monster vertaalt zich echter niet alleen in een fysieke dissonant in de harmonie van de schepping, maar zou ook een signalerende functie hebben.¹¹ In de harmonie van de natuur - door Céard beschreven als een 'univers de reflets contrastés, l'oeuvre une et multiple d'un artiste génial' - duidt de aanwezigheid van een monster op naderend onheil.¹² Het onderscheidt zich dus niet alleen door zijn afwijkende voorkomen en eigenschappen, maar ook door zijn functie als voorbode van ongunstige gebeurtenissen in de toekomst.

Door Smith wordt de betekenis van het woord 'monster' als het brengen van een boodschap (iets tonen, bekend maken) eveneens beschreven. De oorspronkelijke betekenis van de term 'monster' kan worden teruggevoerd op de omschrijving door Cicero in zijn *De divinatione*:

*Quia enim ostendunt, portendunt, monstrant, praedicunt, ostenta, portenta, monstra, prodigia dicuntur.*¹³

Vertaling:

Omdat zij openbaren, voorspellen, bekend maken, voorzeggen/voorspellen, worden zij openbaringen, voortekenen / wonderen, aanduidingen en wonderen genoemd.

⁸ Jorink licht de term 'wonder' uitgebreid toe. Hij onderscheidt fysieke wonderen: de *praeter-* of buitennatuurlijke natuurfenomenen (bij voorbeeld pasgeborenen met een afwijkende anatomie) en de opmerkelijke 'natuurlijke' fenomenen (bij voorbeeld onbekende, exotische dieren uit de tropen), en de emotionele respons van de beschouwer op een bijzonder fenomeen ('admiratio'). Zie Jorink, *Het Boeck der Natuer*, pp. 18-21.

⁹ Het woord 'monster' is - waarschijnlijk via het Franse woord 'monstre' ('monsterlijk persoon', 'legendarisch wezen', 'gedrocht', 'wonder') - afgeleid van het Latijnse woord 'monstrum', dat aanvankelijk betekende: 'waarschuwend voorteken', 'wonderbare gebeurtenis', 'wezen dat de wil der goden kenbaar maakt'. Later krijgt het woord ook de betekenis van 'bovennatuurlijk wezen', 'gedrochtelijk wezen'. Het Latijnse 'monstrum' is via een ouder woord 'monistrom' afgeleid van 'monēre', dat 'waarschuwen', 'verwittigen' betekent.

<http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/monster2>. Bezocht 26-6-2018.

¹⁰ In het werk van Céard wordt de vroegmoderne opvatting over monsters besproken. Zoals blijkt uit mijn beschouwing komen deze overeen met de Middeleeuwse denkbeelden. Zie Paré, Ambroise, *Des monstres et prodiges. Edition critique et commentée* par J. Céard (Genève, Droz: 1971), p. XXXV; Augustinus, Aurelius, *De civitate Dei* (Venetië, N. Jensen: 1475), Lib. XVI, Cap. 8.

¹¹ Paré, *Des monstres et prodiges* (1971), p. XXXVI.

¹² Paré, *Des monstres et prodiges* (1971), p. XXXVIII.

¹³ Cicero, Marcus Tullius, *De divinatione* (Leipzig, ed. C. F. W. Müller (Teubner: 1915) Lib I, Cap. 93; Smith, P.J., *Voyage et Ecriture. Etude sur le Quart Livre de Rabelais* (Genève, Droz S.A.:1987), p. 118.

Augustinus geeft in zijn *De civitate Dei* XXI, 8 een minder ruime interpretatie van het woord: de term 'monster' is afgeleid van het woord 'monstrare', waarmee wordt aangegeven dat iets wordt getoond, verklaard en / of voorspeld.¹⁴ De term 'monster' als bringer van een boodschap kan dus in verband worden gebracht met twee betekenissen: waar hij iets zelf voorspelt, bekend maakt of toont ('monstrat'), maar ook: het monster is zelf datgene dat wordt getoond ('monstratur').

In hun beschrijvingen lijken middeleeuwse auteurs monsters te associëren met een hybride uiterlijk en angstaanjagende eigenschappen, maar zij geven hierover geen duidelijkheid. Ook onder de hedendaagse auteurs bestaat geen consensus. Mason verdeelt hybride dieren in drie groepen: I: dieren die bestaan uit een combinatie van menselijk en dierlijke eigenschappen, II: dieren die zijn samengesteld uit delen van meerdere dieren, en III: dieren die eigenschappen van mensen, dieren en van levenloze objecten in zich verenigen.¹⁵ De mate waarin wezens als angstaanjagend worden ervaren zou volgens Mason afhangen van de aard, het aantal en de combinatie van monsterlijke eigenschappen die in een wezen worden verenigd. Ook het toevoegen van eigenschappen die van levenloze objecten afkomstig zijn, en tegengestelde eigenschappen zouden hieraan bijdragen.¹⁶ Dit betekent dat niet alle hybride dieren als angstaanjagend werden ervaren. Hetzelfde geldt voor dieren die als monsters werden beschouwd.

Mode onderschrijft deze opvatting, en kiest er voor om hybride dieren als 'Mischwesen' te benoemen. De in de Romaanse en Engelse literatuur gebruikte term 'monster' zou volgens de auteur een onjuiste benaming zijn aangezien een monster een afschrikwekkend wezen zou zijn.¹⁷

Pastoureau onderscheidt in de middeleeuwen op grond van anatomische karakteristieken drie verschillende categorieën monsters.¹⁸ De auteur vermeldt hierbij twee groepen hybriden: de dieren die een combinatie zijn van mensen en dieren, en dieren die zijn samengesteld uit andere dieren. Hij beschouwt deze dieren - in tegenstelling tot Mason - zonder uitzondering als monsters.

Van Duzer hanteert een andere benadering: monsters zouden zich niet alleen door fysieke kenmerken onderscheiden, maar ook door psychische eigenschappen. Hierbij geeft hij aan dat het begrip 'deformiteit' dient te worden gedefinieerd volgens de toen in Europa geldende normen.¹⁹

Het bepalen wat als een deformiteit dient te worden beschouwd was - en is - een lastig probleem. Hetzelfde geldt, gezien bovenstaande opvattingen, voor het definiëren van een monster. Noch hun eigenschappen, noch hun habitat en het feit of monsters al of niet zouden bestaan, geven hiervoor adequate aanwijzingen. Daarbij komt dat ook subjectieve percepties een complicerende factor vormen: welke eigenschappen maken een dier angstaanjagend? Hoeveel angstaanjagende eigenschappen moet een wezen hebben, en hoe groot moet het zijn om als monster te worden betiteld? Betreft het uiterlijke kenmerken, of moet er ook sprake zijn van psychische deformaties, die zich vertalen in angstaanjagende gedragingen? Dezelfde vragen kunnen worden gesteld met betrekking tot verbazingwekkende eigenschappen van het dier. Zelfs combinaties van deze eigenschappen zouden denkbaar zijn. Hoe werden deze eigenschappen in de middeleeuwen en later - in de vroegmoderne tijd - ervaren? Hoewel uit de

¹⁴ Augustinus, *De civitate Dei* Lib. XXI, Cap. 8; Smith, 'Voyage et Ecriture', p. 118. Smith refereert hierbij aan Céard: Céard, J., *La nature et les prodiges. L'insolite au XVI siècle, en France* (Genève, Droz S.A.:1977), pp. 11, 25.

¹⁵ Mason, P., *Before Disenchantment. Images of exotic animals and plants in the early modern world* (Londen, Reaktion Books: 2009), p. 109.

¹⁶ Mason, *Before Disenchantment*, pp. 115-116.

¹⁷ Mode onderscheidt vier verschillende typen. Cruciaal is dat de anatomie van het dier functioneel is en het dier dus levensvatbaar, in tegenstelling tot de onrealistische uitmonstering van fabeldieren. De land-eenhoorn wordt gerekend tot categorie III: een dier met lichaamskenmerken van verschillende dieren, of type IV: een dier waarbij een of meerdere lichaamskenmerken in vorm of grootte afwijken van dat van bestaande dieren. De zee-eenhoorn wordt door Mode niet vermeld, maar zou tot categorie III moeten worden gerekend. Zie Mode, H., *Fabeltiere und Dämonen. Die phantastische Welt der Mischwesen* (Leipzig, W. Kolhammer Verlag: 1977), pp. 18-32.

¹⁸ In de middeleeuwen wordt onderscheid gemaakt tussen verschillende soorten monsters: I: mensen met een afwijkende anatomie, II: wezens die half dier, half mens zijn, en III: hybride dieren met een anatomische bouw die is samengesteld uit delen van verschillende dieren (viervoeters, vissen, vogels en slangen). Zie Pastoureau, M., Delahaye, E., *Les secrets de la licorne* (Parijs, Réunion des musées nationaux - Grand Palais: 2013), pp. 47-48.

¹⁹ Duzer, C. Van, *Hic sunt dracones. The Geography and Cartography of Monsters* (Farnham- Burlington, The Ashgate Research Companion: 2013), p. 388.

middeleeuwse beschrijvingen en afbeeldingen van monsters dergelijke percepties tot op zekere hoogte kunnen worden afgeleid, lijkt het onmogelijk op deze vragen een sluitend antwoord te geven.

Een ander intrigerend aspect van de middeleeuwse perceptie van het dierenrijk is de fascinatie voor dieren met een bijzonder uiterlijk en / of bijzondere eigenschappen. Deze geldt ook gehoornde, en met name eenhoornige dieren. Volgens Godfredsen en Gerritsen is deze fascinatie terug te voeren tot de tijd dat jagers hun nomadische levenswijze verruilden voor een agrarisch bestaan als veehouders. In de loop van de eeuwen ontwikkelden deze sedentaire stammen een sterke binding met hun dieren: voor hun overleving waren zij afhankelijk van het voortbestaan en welzijn van hun kuddes. Fysieke kracht, groeikracht, vitaliteit, en vruchtbaarheid werden als belangrijke eigenschappen beschouwd. Deze dieren waren op hun beurt afhankelijk van klimatologische omstandigheden. Deze opvattingen vindt zijn expressie in hun vertellingen en afbeeldingen, waarin regenval en droogte, en vruchtbaarheid van de grond en de dieren een belangrijke rol spelen in zowel positieve als negatieve zin. De eigenschappen van hun dieren werden als metaforen gebruikt om deze eigenschappen te verwoorden. Viervoeters werden hoog gewaardeerd. De vitaliteit en seksuele potentie van de manlijke dieren vormden hierin een belangrijk gegeven, en zou het best vertegenwoordigd worden in het grootste en meest imposante dier: de stier. Zijn hoorns waren zowel de dragers als het bewijs van fysieke kracht, groeikracht, gezondheid, viriliteit, seksuele potentie, en vruchtbaarheid. Als deze dieren werden beschouwd als de representanten van een goddelijke macht beschikten zij over magische krachten. Seksualiteit vormde de kern van hun bestaan.²⁰ In eenhoornige dieren zouden deze krachten nog groter zijn doordat ze in een hoorn werden geconcentreerd.²¹

Hoornmateriaal werd in diverse, vooral oosterse culturen als magische substantie beschouwd. Tot in de huidige tijd wordt het poeder van de neushoorn-hoorn, dat zeer kostbaar is, door de Chinezen als medicament en afrodisiacum gebruikt. In culturen in Indië en in het Verre Oosten maakte men drinkbekers van hoornmateriaal. Wie daaruit dronk zou zijn beschermd tegen vergiftiging.²²

Niet alleen aan bestaande eenhoornige dieren, zoals de neushoorn, maar ook aan mythische eenhoornige dieren werden magische eigenschappen toegeschreven. Afbeeldingen van deze dieren zijn tijdens archeologisch onderzoeken teruggevonden. Hoewel het soms moeilijk is te bepalen of het een tweehoornig dier betreft dat zuiver en profiel is afgebeeld waardoor de tweede hoorn achter de eerste schuil gaat, is bij een aantal voorstellingen aantoonbaar dat het om een eenhoornig dier gaat. Voorbeelden zijn de bronzen beeldjes van eenhoornige viervoetige dieren die bij opgravingen in de Amlash-cultuur in Iran zijn gevonden. Mogelijk zijn dit votiefbeeldjes of amuletten.²³

Een tweede voorbeeld is een zegel met een afbeelding van een viervoetig, eenhoornig dier dat door kooplieden uit de Harappa-cultuur, die in het derde millennium voor Christus in het dal van de Indus ontstond, als eigendomsbewijs van hun goederen werd gebruikt (Fig. II.3a). Hoewel een tekstuele onderbouwing ontbreekt - het is tot op heden niet gelukt het Harappa-schrift te ontcijferen - is bekend dat de Harappa een religieus getinte relatie met hun dieren onderhielden. Aangezien het afgebeelde dier een niet-bestaand dier betreft zou het een sacrale functie kunnen hebben.²⁴

²⁰ Godfredsen, L., *The Unicorn* (New York - Londen - Parijs, Abbeville Press Publishers: 1999), p. 10; Gerritsen, W., *Het spoor van de eenhoorn. De geschiedenis van een dier dat niet bestaat* (Leiden, Primavera Pers: 2011), pp. 12-13.

²¹ Gerritsen, W.P., 'De eenhoorn, de Bijbel en de *Physiologus*. De metamorfose van een Oud-Indische mythe', *Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden* (2007), pp. 78-87, p. 81.

²² Gerritsen, 'De eenhoorn, de Bijbel en de *Physiologus*', pp. 78-87, pp. 81-82; Gerritsen, *Het spoor van de eenhoorn*, p. 24. Door stroperij is de Aziatische neushoorn inmiddels vrijwel uitgestorven terwijl de Afrikaanse neushoorn (met twee achter elkaar geplaatste hoorns) tot de bedreigde diersoorten wordt gerekend.

²³ In de Foroughi-collectie in Teheran bevindt zich een beeldje (74 mm. hoog en 65 mm. lang) van een gazelle-achtig dier met een grote, naar achteren gebogen hoorn op het hoofd. Zie Gerritsen, 'De eenhoorn, de Bijbel en de *Physiologus*', pp. 78-87, p. 82; Einhorn, J.W., *Spiritualis Unicornis. Das Einhorn in Literatur und Kunst des Mittelalters* (München, Wilhelm Fink Verlag: 1998), p. 31.

²⁴ Op deze vierkante zegels (ca. 4 tot 9 cm², gemaakt van zeepsteen of steatiet) staan inscripties met daaronder afbeeldingen van dieren. Op een van de gevonden zegels is een eenhoornig dier afgebeeld dat er uit ziet als een

Fig. II.3a. Zegel met gehoornde runderen, waaronder een eenhoornachtige. Harappa cultuur (2600-1900 voor Christus), Indusvallei. Collectie Islamabad Museum.

De voorstelling op een gewicht, dat rond 2600-2400 voor Christus werd gemaakt in de regio van het stroomgebied van de Halil in het zuid-oosten van het huidige Iran, toont een duidelijke afbeelding van vier liggende runderen met op het voorhoofd een rechte hoorn met dwarse groeven (Fig II.3b). Vergelijking met afbeeldingen van runderen op andere voorwerpen uit dezelfde regio laat zien dat degenen, die de afbeeldingen maakten, een duidelijk onderscheid hanteerden tussen de verschillende soorten runderen: zo werden ook tweehoornige dieren afgebeeld met verschillend gevormde hoorns. Dit maakt aannemelijk dat op het gewicht eenhoornige dieren zijn weergegeven.²⁵

Fig II.3b. Eenhoornige runderen, afgebeeld op de voorkant van een gewicht. Op de achterkant staan een adelaar en slangen afgebeeld. Speksteen, 18 x 23 cm., Jiroftcultuur, 2600-2400 voor Christus. Collectie Nationaal Museum van Teheran.²⁶

In verschillende oosterse mythen speelt een eenhoornig dier met magische eigenschappen in zowel positieve als negatieve zin een rol. De *Qilin* was al in het tweede millennium voor Christus in China bekend, en wordt tot in de huidige tijd beschouwd als de brenger van voorspoed.²⁷

kruising tussen een rund en een paard. Zie Gerritsen, *Het spoor van de eenhoorn*, pp. 12-13; Kenoyer, J.M., 'Iconography of the Indus Unicorn: Origins and Legacy', in eds. S.A. Abraham, P. Gullapalli, T.P. Raczek, U.Z. Rizvi, *Connections and Complexity. New Approaches to the Archaeology of South Asia* (Walnut Creek California, Left Coast Press: 2013), pp. 107-125, pp. 107-123.

²⁵ De regio van de Jiroftcultuur was rond het derde millennium voor Christus een belangrijk handels- en distributiecentrum. Het object maakt deel uit van de tentoonstelling *Iran, bakermat van de beschaving* in het Drents Museum in Assen, 17 juni - 18 november 2018. Zowel in de catalogus als in de uitleg bij het voorwerp worden de dieren als eenhoorns betiteld. Zie Eskandari, N., Piran, S., 'Uitbundig maar mysterieus. Het bijzondere stenen vaatwerk van Jiroft', in eds. V.T. Vilsteren en J. Nokandeh, *Iran, bakermat van de beschaving* (Assen, Drents Museum, Zwolle, WBOOKS: 2018), pp. 68-75, pp. 73-75.

²⁶ Met dank aan mevrouw Nina Rezaei, hoofd van de afdeling publiciteitsmanagement van het Nationaal Museum van Teheran.

²⁷ De *Qilin* is een eenhoornig hert met een ossenstaart en paardenhoeven dat zowel manlijke (*Q*) als vrouwelijke eigenschappen (*Lin*) in zich verenigt. Het heeft een hoorn van twaalf voet lengte in de heilige kleuren rood, geel en

Uit recent onderzoek is gebleken dat niet de *Qilin*, maar de *Zhi* de 'voorouder' is van de land-eenhoorn. De *Zhi* is een vrouwelijk, eenhoornig geitachtig dier dat lang voor het begin van de jaartelling in Azië bekend was, en door de Qiang (een volk dat in het noordwesten van het huidige China leefde) werd gebruikt bij zogenaamde 'animal judgments'. Het vonnis 'schuldig' of 'onschuldig' werd bepaald door de interpretatie van de eigenschappen van de *Zhi*, waarbij werd uitgegaan dat een onschuldige door bovennatuurlijke beschikking zou worden beschermd tegen een onterechte veroordeling (deze vorm van rechtspraak is vergelijkbaar met het westerse 'judicium Dei'). Tot in de huidige tijd wordt de 'nazaat' van de *Zhi* - de land-eenhoorn - beschouwd als symbool van rechtvaardigheid, weloverwogen handelen en barmhartigheid. Thomas Parker verwoordt dit als volgt:

*Yet whatever form it assumes, and whatever name it is called, be it zhi, or karkadann, or einhorn, or licorne, the unicorn always embodies the fundamental meaning of true justice and mercy.*²⁸

De kluizenaar 'Gazelle-eenhoorn' uit de Indiase mythe *Mahabharata* beschikte over de macht over de regenval, en bracht na zijn vereniging met een koningsdochter nieuwe vruchtbaarheid voor het door droogte geteisterde land van haar vader (deze mythe wordt later in de tekst besproken). In het Babylonische scheppingsverhaal *Enuma Elish* uit ca. 1000 voor Christus speelt een eenhoornig dier een negatieve rol: de Godin Tiamath maakte elf monsters - waaronder een eenhoornachtig dier - die gif spuwden om de strijd aan te gaan tegen de held Marduk. In dit verhaal symboliseert het dier het kwaad en verwoesting.²⁹

Een bijzondere magische eigenschap betreft de macht van een gehoornd dier over het leven schenkende water. In de Perzische *Avesta* (een geschrift met legenden, waaronder het scheppingsverhaal) komt een witte, driepotige ezel voor die zo groot is als een berg. Het dier heeft zes ogen, negen monden en op zijn voorhoofd een holle, gouden hoorn waarmee het alle kwaad kan bedwingen en water kan zuiveren.³⁰

Uit bovenstaande beschrijving blijkt dat in het Midden-Oosten tradities bestonden omtrent een viervoetig dier met een hoorn op zijn voorhoofd, die mogelijk teruggaan tot het tweede millennium voor Christus. In sommige tradities betreft het een mythisch dier, in andere gaat het om een dier waarvan men dacht dat het in de realiteit voorkwam. De hoorn werd geassocieerd met heilzame eigenschappen, zoals het bevorderen van vruchtbaarheid en bescherming tegen ziekten en vergiftiging. In sommige gevallen versmolten de eigenschappen, die aan de neushoorn werden toegeschreven, met die van het eenhoornige dier dat soms met 'eenhoorn' werd aangeduid. Godfredsen schrijft over dit eenhoornige dier:

*In one nation after another it [the Unicorn] sprang up as a brilliantly imaginative sexual symbol, carried by the common logical idea that one horn concentrates power better than two.*³¹

Uiteindelijk maakt een eenhoornig landdier - de land-eenhoorn of *Monoceros* - enkele eeuwen voor het begin van de jaartelling zijn entree in de westerse wereld. Plinius vermeldt in zijn *Naturalis historia* in diverse hoofdstukken zowel de fysieke als symbolische betekenis van de hoorn.³² De land-eenhoorn wordt

blauw, zwart en wit. Het is een zachtmoedig dier dat in afzondering leeft. Het symboliseert het element aarde en wordt geassocieerd met vruchtbaarheid, goedheid, wijsheid, rechtvaardigheid en ascese. Zijn komst zou geluk voorspellen, als het gewond raakt betekent dit rampspoed. Zie Godfredsen, *The Unicorn*, pp. 12-14.

²⁸ Thomas Parker, J., *The Mythic Chinese Unicorn* (Victoria BC, Canada, FriesenPress Inc.: 2013), hoofdstuk V en 'Summary and Conclusions'.

²⁹ Godfredsen, *The Unicorn*, pp. 14-15.

³⁰ De *Avesta* werd in de vierde eeuw na Christus op schrift gesteld. Zie Godfredsen, *The Unicorn*, pp. 15-16.

³¹ Godfredsen, *The Unicorn*, p. 18.

³² Plinius beschrijft de rhinoceros en diens hoorn in boek VIII. Zie Plinius, *Naturalis historia*, ed. K.F.T. Mayhoff (1906), Lib. VIII, Cap. 29.

beschreven als een wonder en als een monster, en zijn hoorn is zijn belangrijkste attribuut. Hetzelfde geldt voor zijn maritieme variant, die in de loop van de eeuwen in zijn spoor ontstaat: het zeedier *Monoceros*.³³

Zowel de land-eenhoorn als het gehoornde zeedier lijken voortbrengselen te zijn van de menselijke fantasie waarin twee fascinaties samenkomen: fysieke kracht, potentie en vruchtbaarheid, gebundeld in de hoorn van een exotisch landdier, dat een maritieme equivalent heeft. *Monoceros* en zeedier *Monoceros* gaan zij aan zij door de geschiedenis. In de loop van de tijd veranderen hun namen, hun uiterlijk, hun eigenschappen en hun symbolische betekenissen. Leiden zij in de middeleeuwse manuscripten nog een min of meer afzonderlijk bestaan, vanaf de vroegmoderne tijd bestaat tussen de dieren een hechte verbondenheid die geleidelijk echter losser wordt. De geschiedenis van het zeedier is niet te beschrijven zonder de land-eenhoorn hierin te betrekken. Daarom begint het verhaal over het zeedier *Monoceros* met een beschrijving van de levensloop van zijn evenknie: de land-eenhoorn, en diens hoorn.

II.1. DE GESCHIEDENIS VAN DE LAND-EENHOORN. EEN OVERZICHT

II.1.1. DE LAND-EENHOORN IN DE OUDHEID

Een aantal moderne auteurs zoals Beer, Shepard, Faidutti, Godfredsen en Gerritsen heeft de land-eenhoorn vanuit verschillende (thematische) invalshoeken beschreven. Mijn beschrijving van het dier spitst zich vooral toe op de eigenschappen die het dier gemeen heeft met zijn maritieme variant. De hoorn speelt hierin een cruciale rol

Het fenomeen van de land-eenhoorn voert terug op een legende in het Indiase epos *Mahabharata* uit ca. 3000 voor Christus over een man met een hoorn op zijn voorhoofd - Risyasinga (gazelle-hoorn of wijze gehoornde) genaamd - die werd geboren uit de verbintenis tussen een kluizenaar en de dochter van een god met de gedaante van een gazelle. Hij leidde een afgezonderd leven in het woud van het koninkrijk Anga. Als halfgod, beschermd door de god Indra, had hij de macht over de regen. Nalini, de dochter van koning Lomapada nam hem mee naar het paleis van haar vader, waardoor - zoals door een wijze Brahmaan was voorspeld - een einde kwam aan de droogte die het land teisterde. Zijn huwelijk met de koningsdochter bracht nieuwe vruchtbaarheid voor haar koninkrijk. Waarschijnlijk is deze legende, waarvan verschillende versies bestaan, onder andere in Tibet en China, door handelslieden via de karavaanroutes vanuit Azië naar Egypte verspreid.³⁴ Vanuit Alexandrië (een knooppunt van handelswegen uit Azië, Afrika en Europa) vond in de derde eeuw voor Christus het motief van de 'eenhoornige' in de gedaante van de land-eenhoorn via een vertaalfout zijn weg naar Europa.³⁵

Door verschillende klassieke auteurs wordt het dier beschreven. De Griekse arts en historicus Ktesias van Knides (eind vijfde eeuw - begin vierde eeuw voor Christus) reisde rond 416 voor Christus naar Perzië, waar hij de hofarts werd van koning Darius II. Na zijn terugkeer naar de Peloponnesos in 398 voor Christus beschrijft hij de land-eenhoorn in zijn *Indica*. Het zeer wilde, solitair levende dier zou het uiterlijk hebben van een snelvoetige, eenhoornige ezel. Het was zo groot als een paard, had een scharlaken hoofd, donkere, blauwe ogen en een driekleurige hoorn op het voorhoofd met de lengte van een el: wit bij de basis, zwart in het midden en bloedrood aan het eind. Het dier zou niet te vangen zijn, anders dan door de merries met veulens met een groep jagers te omsingelen. De bedreigde dieren zouden hun hoorns, tanden en staarten als wapens tegen hun belagers gebruiken om hun jongen te beschermen. Slechts met pijlen

³³ Omdat in de middeleeuwen zowel de land-eenhoorn als zijn maritieme variant dezelfde naam dragen heb ik om - waar nodig - onderscheid te kunnen maken, gekozen om de laatste aan te duiden met het 'zeedier *Monoceros*'.

³⁴ Beer, R.R., *Unicorn: Myth and Reality* (New York, Mason / Charter: 1977), p.18; Godfredsen, *The Unicorn*, pp. 10-11.

³⁵ Rond 250 voor Christus werd in opdracht van de Egyptische vorst Ptolemeus II het Hebreeuwse Oude Testament vertaald in het Grieks: de *Septuagint*. Hierin werd het Assyrische woord 'remu' (in het Hebreeuws 're'em') vertaald als 'monokérotos'. Het woord re'em betekent 'groot wild dier' en had waarschijnlijk betrekking op de toen al uitgestorven *Bos primigenus*, een wilde os die in Klein-Azië voorkwam. Mogelijk kozen de vertalers als 'vervanger' de Griekse *Monoceros* omdat dit dier in de klassieke geschriften wordt beschreven als een groot en wild dier. Zie Godfredsen, *The Unicorn*, p. 27.

zouden ze kunnen worden gedood. Als bijzonderheden vermeldt Ktesias dat het enkelbot van de dieren zwaar als lood en vermiljoenkleurig is. Het vlees zou te bitter zijn om te eten. De hoorn bezat het vermogen om allerlei kwalen (waaronder epilepsie en krampen) te genezen, seksuele potentie te herstellen en water te ontgiften. De lokale bevolking zou de hoorn als drinkbeker gebruiken om zich te beschermen tegen vergiftigingen. Vanwege de hoorn en het enkelbot zou op de dieren worden gejaagd.³⁶

Het is niet duidelijk of Ktesias India werkelijk heeft bezocht, en het dier zelf heeft gezien. Contemporaine auteurs twijfelden aan zijn rapportages. Door Aristoteles wordt Ktesias echter serieus genomen: in zijn *Historia animalium* beschrijft hij de Indiase ezel die een hoorn midden op zijn voorhoofd draagt. Daarmee erkent hij het bestaan van de land-eenhoorn, maar hij hecht geen geloof aan de genezende werking van de hoorn. Volgens hem zouden hoefdieren geen, of slechts een enkele hoorn dragen: omdat alle hoornmateriaal nodig zou zijn voor het vormen van de hoeven zou er weinig of geen materiaal overblijven voor de hoorns. De oryx zou het enige dier zijn dat zowel gespleten hoeven als een hoorn heeft.³⁷

Megasthenes (ca. 350-290 voor Christus), een diplomaat van het Macedonische rijk, hoorde tijdens zijn verblijf in Noord-India verhalen over de land-eenhoorn van de lokale bevolking. In zijn *Indica* (300-200 voor Christus) beschrijft hij een dier dat zo groot is als een paard, met hoeven die lijken op die van een olifant, een gekrulde staart als van een wild zwijn, en een zwarte, scherpe, hoorn op zijn voorhoofd. Hij is de eerste die vermeldt dat het dier een zeer woest karakter heeft en zelfs met zijn eigen soortgenoten vecht. Ook geeft hij als eerste aan dat de hoorn gespiraliseerd is. Het betreft hier de *Kartazon*. De hoorn is vier voet lang.³⁸

De beschrijvingen van deze drie auteurs vormen de kern van de - overigens schaarse - natuurhistorische informatie die in de oudheid over de land-eenhoorn bekend is. Hoewel in de Griekse mythologie veel hybride dieren een rol spelen wordt de land-eenhoorn nergens vermeld. Ook de Romeinen besteedden weinig aandacht aan het dier.³⁹

Plinius de Oudere (23-79 na Christus) beschrijft de land-eenhoorn in zijn *Naturalis Historia* als het wildste dier dat in India leeft. Het zou niet levend kunnen worden gevangen. Over deze *Monoceros* vermeldt hij dat het dier het lichaam heeft van een paard, de kop van een hert, voeten als van een olifant en de staart van een wild zwijn. Op zijn hoofd heeft het een zwarte hoorn van twee ellen lang. Deze beschrijving komt overeen met die van Megasthenes. Plinius vermeldt echter ook het geluid dat het dier maakte: een diep gegrom. Plinius was, als Romeins burger, bekend met de rhinoceros. Uit zijn beschrijvingen blijkt dat hij de *Monoceros* niet met de rhinoceros verwarde: hij vermeldt dat in de arena gevechten plaatsvonden tussen deze dieren en olifanten, maar ook dat de *Monoceros* strijd zou voeren met de olifant waarbij het dier zijn vijand aan zijn hoorn spietste.⁴⁰

Julius Solinus (derde eeuw na Christus) geeft in zijn *Polyhistor* uit ca. 218 een beschrijving van de land-eenhoorn die is gebaseerd op die van Plinius. Ook Solinus vermeldt het woeste karakter van het dier en benadrukt dat de hoorn zo scherp is dat het dier in staat is alles wat het tegenkomt met gemak te doorboren.⁴¹

³⁶ Nichols, A., *The complete fragments of Ctesias of Cnides: translation and commentary with an introduction*, PhD. Diss. (University of Florida: 2008), p. 115; Godfredsen, *The Unicorn*, p. 19; Gerritsen, 'De eenhoorn, de Bijbel en de *Physiologus*', pp. 78-87, p. 82. Gerritsen, W., *Het spoor van de eenhoorn*, pp. 23-25.

³⁷ Aristoteles, 'Historia Animalium' in ed. Immanuel Bekker, *Aristotelis opera I: Aristoteles Graece* (Berlijn, G. Reimerus: 1831), Lib. II, Cap. 1; Aristoteles, *De Partibus Animalium*, ed. B.A. Langkavel (Leipzig, B. G. Teubner: 1868), Lib. III, Cap. 2. Zie Einhorn, *Spiritualis Unicornis*, pp. 57-58; Godfredsen, *The Unicorn*, p. 20.

³⁸ Megasthenes, *Indica*, ed. E.A. Swanbeck (Bonn, Pleimesius: 1846). Zie Einhorn, *Spiritualis Unicornis*, p. 56; Godfredsen, *The Unicorn*, p. 21; Pastoureau vermeldt dat Megasthenes de *Kartazon* beschrijft als een kleine land-eenhoorn met een vriendelijk karakter waarvan de hoorn dezelfde bijzondere eigenschappen bezit. Zie Pastoureau, Delahaye, *Les Secrets de la Licorne*, p. 12.

³⁹ Gaius Julius Caesar (100-44 voor Christus) beschrijft in zijn *De Bello Gallico* een dier met het uiterlijk van een os of hert met een vertakte hoorn op het voorhoofd. Caesar, Gaius Julius, *De Bello Gallico*, ed. C. F. W. Müller (Leipzig, Teubner: 1915), Lib. VI, Cap. 26. Het betreft hier mogelijk een hert dat een tak van zijn gewei heeft verloren. Zie Godfredsen, *The Unicorn*, p. 21.

⁴⁰ Plinius, *Naturalis historia*, ed. K.F.T. Mayhoff (1906), Lib. VIII, Cap. 31.

⁴¹ Solinus, Gaius Julius, *Polyhistor*, ed. T. Mommsen (Berlijn, Weidmann: 1895), Lib. I, Cap. 57.

In dezelfde periode - rond 220 na Christus - geeft Claudius Aelianus (ca. 175-235) een uitgebreide beschrijving van de land-eenhoorn in zijn *De natura animalium*. Het uiterlijk is vrijwel gelijk aan het dier dat door Ktesias wordt beschreven: een wit gekleurd lichaam, een rood hoofd en een driekleurige hoorn. In tegenstelling tot Ktesias vermeldt Aelianus dat het enkelbot zwart is. Ook de bitterheid van het vlees en het gebruik van de hoorn (die gouden ringen of spiralen heeft) als drinkbeker komen aan de orde. Het dier heeft de grootte van een paard, heeft manen, en voeten die lijken op die van een olifant en een varkensstaart. Op zijn voorhoofd draagt het dier een scherpe, gespiraliseerde, zwarte hoorn. Het maakt een rauw klinkend geluid.

Jegens andere dieren zou het zich vreedzaam gedragen. Soortgenoten (zowel manlijke als vrouwelijke dieren) worden aangevallen, soms met dodelijke afloop. Het dier kent een solitaire levenswijze. Alleen in het paarseizoen voegt het zich vreedzaam bij de vrouwelijke dieren. De kracht van het dier zou zich in het hele lichaam bevinden, en de hoorn zou onoverwinnelijk zijn. Veulens zouden worden gevangen en naar de koning van de Parsii worden gebracht. Van volwassen dieren zou niet bekend zijn dat ooit een exemplaar was gevangen.⁴²

Van de Griek Cosmas Indicopleustes (of Cosmas van Alexandrië, zesde eeuw na Christus), een Byzantijnse koopman, zijn reisverslagen bekend waarin het dier wordt beschreven. Later werd hij monnik. Tijdens zijn verblijf in een klooster in de Sinai (van 545 tot 547) werkt hij aan de verslagen van zijn reizen naar 'Ethiopia'. In boek II van zijn *Topographia Christiana* beschrijft hij dat de bevolking van het land eenhoorns houdt. Hij geeft aan dat hij de dieren niet zelf heeft gezien, maar wel vier bronzen beelden van land-eenhoorns in het paleis van de vorst. Zijn beschrijving van de *Monoceros* komt grotendeels overeen met die van Ktesias. Hij beschrijft dat de kracht van het dier in de hoorn is geconcentreerd, en voegt daar een bijzondere eigenschap aan toe: als het dier, achtervolgd door jagers, niet meer lijkt te kunnen ontsnappen, stort het zich vanaf een hooggelegen rots in de diepte. Doordat de hoorn de schok van de val opvangt kan het alsnog ongedeerd ontkomen aan zijn belagers. Opmerkelijk is dat Cosmas vermeldt dat hij de *Monoceros* heeft afgebeeld (Fig. II.4). Ook verwijst hij naar een aantal Bijbelteksten, waaronder Psalm 22.⁴³

Fig. II.4. De *Monoceros* in Indicopleustes, Cosmas, *Topographia Christiana* (zesde eeuw). Een kopie van de originele tekening, waarschijnlijk afkomstig uit het Athos-klooster Iviron, is overgeleverd in een manuscript uit ca. 1000 dat zich in de Biblioteca Medica Laurenziana in Florence bevindt. Cod. Plut. IX, 28, fol. 268r.

⁴² Aelianus, Claudius, *De natura animalium* Libri XVII, ed. R. Hercher (Leipzig, Teubner: 1864), Lib. XVI, Cap. 20. Aelianus beschrijft zijn bevindingen in het Grieks. Daardoor is niet duidelijk of hij aangeeft dat het oppervlak van de hoorn bestaat uit ringen of uit spiralen.

⁴³ Indicopleustes, Cosmas, *Topographia Christiana*, Lib. XI. De Romeinen en de Grieken hebben - afgezien van deze tekening - geen enkele afbeelding van de land-eenhoorn nagelaten; *The Christian Topography of Cosmas Indicopleustes*, ed. E.O. Winstedt (Cambridge; 1909), pp. 318-319, 347, 350. Zie Einhorn, *Spiritualis Unicornis*, pp. 164-167; Beer, *Unicorn: Myth and Reality*, pp. 22-23; Godfredsen, *The Unicorn*, p. 22-24; Gerritsen, *Het spoor van de eenhoorn*, p.47.

De land-eenhoorn is een woest, hybride dier dat het meeste lijkt op een paard of ezel, met olifantspoten (het is dus geen evenhoevige), een varkensstaart en een hoorn die in de loop van de tijd steeds langer wordt. Met deze hoorn kan het dier iedere vijand doorboren en een dodelijke val ongedeerd overleven. In sommige beschrijvingen worden de medische eigenschappen van de hoorn vermeld. Er is geen sprake van moraliserende of religieuze connotaties.

Godfredsen verwoordt de geschiedenis van de land-eenhoorn als volgt:

It can be seen that the ancient Unicorn was created out of words. It was constructed by storytellers and literary scholars, who cribbed from each other and made small improvements, which begin by enriching the accounts, but end by rendering them absurd.

En:

It is treated on a level with griffins, rhinoceros and other animals appealing to the imagination, and it wanders with them from book to book. In the matter-of-fact reasoning system of antiquity it is described as a possible natural phenomenon created out of rumours from distant lands - especially Persia, India and 'Ethiopia'.⁴⁴

II.1.2. DE LAND-EENHOORN IN DE *PHYSIOLOGUS* EN DE BESTIARIA

Naast de klassieke teksten en de Bijbel baseren de middeleeuwse theologen hun opvattingen op de *Physiologus*. Het werk bevat een grote collectie beschrijvingen van de eigenschappen van natuurlijke en imaginaire objecten, en is gebaseerd op klassieke en oosterse bronnen, de *Septuagint* en later de *Vulgata* en de commentaren van theologen. Na de Bijbel was de *Physiologus* het meest gebruikte geschrift om passages uit de Heilige Schrift te verklaren. De beschrijvingen van dieren, planten en mineralen worden gekoppeld aan Bijbelteksten en voorzien van religieus commentaar. De *Physiologus Bernensis* uit de negende eeuw is het oudste overgeleverde Latijnse *Physiologus* waarin illustraties zijn opgenomen (Fig. II.5). De *Physiologus* werd in de loop van de tijd vele malen herschreven en aangevuld, en vertaald in verschillende talen: de bestiaaria. In deze werken, waarin zowel bestaande als niet-bestaande dieren worden beschreven, vermengt het klassieke en religieuze gedachtengoed zich uiteindelijk met de groeiende natuurhistorische kennis van de flora en fauna.⁴⁵

Fig. II.5. Fol. 16v uit de *Physiologus Bernensis* met afbeelding van de land-eenhoorn. Bern, Burgerbibliothek, MS 318, fol. 16v. Het werk is gemaakt in Reims rond 830.

In de bestiaaria worden vanaf ca. 1150 tot het begin van de zestiende eeuw twee typen land-eenhoorn beschreven. Het eerste is een woest, onoverwinnelijk paardachtig dier dat lijkt op de *Monoceros* uit de beschrijvingen van Aelianus en Megasthenes. Dit dier wordt niet in verband gebracht met het motief van de eenhoorn en de maagd, en speelt geen rol in contemporaine theologische geschriften. Uiteindelijk vindt het zijn weg in natuurhistorische beschrijvingen en reisverslagen waarin het meestal met *Monoceros* wordt

⁴⁴ Godfredsen, *The Unicorn*, p. 24.

⁴⁵ Van dit anonieme Griekse manuscript uit de tweede eeuw na Christus, dat vermoedelijk in de tweede eeuw na Christus in Alexandrië is ontstaan, zijn 77 Latijnse handschriften bekend. Het origineel is verloren gegaan. Zie Godfredsen, *The Unicorn*, pp. 40-41.

aangeduid. Het tweede dier - de *Unicornus* - is een kleine, evenhoevige geit of oryx, dat zeer snel is, en wiens voornaamste belang ligt in het motief van de sacrale eenhoorn-jacht, waar het in verband wordt gebracht met Christus. Dit dier wordt eveneens beschreven in de *Physiologus* en de theologische geschriften.⁴⁶

II.1.3. DE LAND-EENHOORN EN DE BIJBEL

In de derde eeuw voor Christus wordt de land-eenhoorn door een vertaalfout in de *Septuagint* geïntroduceerd.⁴⁷ Hierdoor wordt vanaf het eind van de vierde eeuw de land-eenhoorn in de meeste Europese Bijbelvertalingen vermeld.⁴⁸

In de Bijbelvertalingen wordt de hoorn gebruikt als metafoor voor kracht. Hij symboliseert Gods macht die kan verwoesten en vernietigen, en die zelfs overdraagbaar is op een mens: in de Delftse Bijbel wordt in Deuteronomium 33:17 beschreven hoe, bij het uitspreken van de zegen over alle stammen van Israël, Mozes een van hun leiders (Jozef) vergelijkt met een pasgeboren stier wiens 'hoernen zijn als een eenhoerne'. Met die horens zal Jozef vijandige volkeren (de 'heydene') verdrijven tot voorbij de einden der aarde. Gods macht biedt echter ook bescherming en verlossing: in Psalm 29: 6 wordt geschreven over de komst van 'de geliefde [die zal zijn] als een eenhoorn', waarmee de komst van de Messias wordt bedoeld.⁴⁹ De eenhoorn heeft in de vroege Bijbelvertalingen (zoals de Delftse Bijbel) een dubbele symbolische betekenis: als metafoor voor de vreeswekkende macht van de God van Israël (Deuteronomium 33: 17 en Numeri 23: 22 en 24: 8), en als symbool van de Messias (Psalm 29: 6).⁵⁰

Kerkvaders en theologen baseren hun religieuze opvattingen over de land-eenhoorn op deze Bijbelvertaling en op de beschrijvingen van het dier in de klassieke teksten en de *Physiologus*.⁵¹ Zij vormen de schakel tussen de cultuur van de oudheid en die van de middeleeuwen. Ook in hun geschriften klinkt de symboliek over de magische krachten van de hoorn door.

⁴⁶ De *Unicornis* wordt reeds door Plinius beschreven. Zie Plinius, *Naturalis historia*, ed. K.F.T. Mayhoff (1906), Lib. VIII, Cap.31; In de bestiaaria wordt beschreven dat het dier alleen met de hulp van een maagd - meestal gezeten tegen een boom in een landschap - naderbij kon worden gelokt. Het rent naar haar toe, legt zijn hoofd in haar schoot en valt in slaap. De jagers komen dichterbij en vallen het dier aan met een bijl, een zwaard of een lans. In een latere versie - die uiteindelijk gaat domineren - doorboren de jagers de flank van het dier met een speer. In het *Bodleian bestiary* is een afbeelding van de eenhoorn-jacht opgenomen. MS. 12 F XIII (D-228F) (ca. 1230). British Library. Zie Shepard, *The Lore of the Unicorn*, p. 47; Godfredsen, *The Unicorn*, pp. 40-44. Omdat de *Unicornis* als dier met een sacrale betekenis geen verband heeft met het zeedier *Monoceros* wordt in dit onderzoek volstaan met een globale beschrijving in de volgende paragraaf.

⁴⁷ Gerritsen geeft aan dat niet exact bekend is welk dier met het woord 're'em' werd aangeduid: mogelijk betrof het een wilde stier of oeros: het dier dat volgens de Israëlieten beschikte over de meeste kracht en viriliteit. Hij verwijst naar Schaper die een verklaring geeft voor de manier waarop het woord werd vertaald: de oude Israëlieten (een volk van veehouders) ontleenden in hun taalgebruik de metaforen voor fysieke kracht, seksuele potentie en vruchtbaarheid aan de eigenschappen van hun dieren. Het woord 're'em' werd gebruikt om Gods almacht aan te duiden. De stadse bevolking van Alexandrië, voor wie de *Septuagint* werd vervaardigd, zou geen affiniteit hebben met het agrarisch georiënteerde gedachtegoed van de oude Israëlieten. De term 'wilde stier' zou hen niet aanspreken. Bovendien was in de joodse geloofsbeleving het verlangen naar de komst van de Messias een belangrijk gegeven geworden. Daarom werd gekozen om de 'wilde stier' als metafoor van Gods macht te vervangen door een verwijzing naar de komst van de geliefde (de Messias) 'die zal zijn als een eenhoorn'. Deze frase is ontleend aan Psalm 29:6 (In de *Septuagint* Psalm 28). Zie Gerritsen, 'De eenhoorn, de Bijbel en de *Physiologus*', pp. 78-87, pp. 80-82; Schaper, J.L.W., 'The Unicorn in the Messianic Imagery of the Greek Bible', *Journal of Theological Studies* n.s. 45 (1994), pp. 117-136; In 383 na Christus vertaalt Hieronymus de *Septuagint* in het Latijn. In de *Vulgata* gebruikt hij de termen *monoceros*, *rhinoceros* en *unicornis* door elkaar. Het dier wordt in de volgende Bijbelboeken vermeld: Numeri 24: 8, Deuteronomium 33: 17, Job 39: 9-12, Psalm 22: 21, Psalm 29: 5-6, Psalm 92:10, Jesaja 34: 7. Daniel 8: 5-7. In Lucas 1: 68-69 wordt verwezen naar de hoorn van de eenhoorn.

⁴⁸ Godfredsen, *The Unicorn*, pp. 27-30; Shepard, *The Lore of the Unicorn*, pp. 114-124; Beer, *Unicorn: Myth and Reality*, pp. 116-117.

⁴⁹ Gerritsen, 'De eenhoorn, de Bijbel en de *Physiologus*', pp. 78-87, pp. 78-80.

⁵⁰ Gerritsen, 'De eenhoorn, de Bijbel en de *Physiologus*', pp. 78-87, p. 78-80; Scheftelowitz, I., 'Das Hörnermotiv in den Religionen', in ed. R. Wünsch, *Archiv für Religionswissenschaft*, XV (Leipzig, G. Teubner:1912), pp. 464-465.

⁵¹ Hun werken zijn verzameld in de *Patrologia Graeca* en de *Patrologia Latina* en beslaan de periode van de derde eeuw tot de dertiende eeuw na Christus.

Een van de eerste auteurs die de land-eenhoorn in verband bracht met Christus is de jurist Tertullius van Carthago (ca. 160-220). In zijn *Adversus Judaeos* vergelijkt hij Christus met een stier waarbij de hoorns een expressie zijn van zijn tweeledige karakter: de kracht van zijn gerechtigheid en zijn zachtmoedigheid als redder van de mensheid. De beide hoorns symboliseren de horizontale armen van het kruis, maar worden ook vergeleken met de ra's van een zeilschip. Tegelijkertijd beschouwt hij de eenhoorn als een eenhoornig dier, waarbij de hoorn staat voor de horizontale poot van het kruis en de mast van het schip: de scherpe hoorn van het geloof waarmee de naties (zoals door Mozes aangegeven) zullen worden doorboord.⁵²

Ook Gregorius de Grote (ca. 540-604, hij was paus van 590 tot 604) identificeert de land-eenhoorn met Christus. Als een van de eerste auteurs baseert hij zich op de *Physiologus*: hij vermeldt het woeste karakter van de land-eenhoorn en het feit dat het dier niet levend kon worden gevangen.⁵³ In zijn commentaar op het boek Job - *Moralia in Job* - identificeert hij zowel de land-eenhoorn als de rhinoceros met Christus, en beschrijft dat de dieren slechts door een maagd kunnen worden gevangen.⁵⁴

De Spaanse bisschop Isidorus van Sevilla (560-636) beschrijft in zijn *Liber Etymologiae*, dat de *Monoceros* met zijn hoorn al zijn vijanden - zelfs de olifant - overwint. Pas als het zijn hoofd in de schoot van een maagd legt kan het door jagers worden gedood.⁵⁵ Het is niet duidelijk of hij de *Monoceros* en de rhinoceros als hetzelfde dier beschouwt.⁵⁶ Isidorus verwijst hiermee niet alleen naar de klassieke auteurs (Ktesias, Aelianus, Plinius en Solinus) maar ook naar de beschrijving in de *Physiologus*. Zijn beschrijving van de vangst van het dier door een maagd gaat in de loop van de tijd deel uitmaken van de beschrijvingen door andere auteurs.⁵⁷

In de beschrijving van de *Monoceros* door Albertus Magnus (1200-1280), klinkt, naast de theologische opvattingen ook een natuurhistorische benadering door. Het hybride dier zou hetzelfde uiterlijk hebben als de *Monoceros* die door Plinius wordt beschreven, en bovendien een ontembaar karakter. Op zijn voorhoofd heeft het een hoorn van uitzonderlijke schoonheid, met een lengte van vier voet, waarmee het vrijwel alles kan doorboren waar het tegenaan stoot.⁵⁸

Hiermee verkrijgt de land-eenhoorn een plaats in het middeleeuwse gedachtengoed. Vanaf de negende eeuw verschijnt het dier niet alleen als natuurfenomeen, maar ook als symbool van onoverwinnelijke kracht in seculiere en religieuze teksten. De symbolische betekenis van het dier is sterk afhankelijk van de context waarin het wordt geplaatst. In de religieuze teksten is de identificatie van onoverwinnelijke land-eenhoorn met Christus de belangrijkste symboliek.⁵⁹ In de hoge middeleeuwen wordt de christelijke interpretatie van de eenhoorn-jacht - de sacrale eenhoorn-jacht - een inspiratiebron voor de religieuze beeldende kunsten: de opgejaagde land-eenhoorn zoekt zijn toevlucht in de schoot van de maagd, en wordt vervolgens naar het paleis van de koning gebracht. Daar wordt het dier getransformeerd tot Christus. De eenhoorn wordt in dit geval beschouwd als Christus die in opdracht van God door de aartsengel Gabriël in Maria's schoot

⁵² Tertullius van Carthago, *Adversus Judaeos*, Lib. III, Cap. 10, in *Patrologia Latina*, deel 2, col. 62. Tertullius baseert zich op de tekst in Deuteronomium 33: 17; De patriarch Johannes Chrysostomus (ca. 345-407), die eind vierde eeuw werkzaam was in Constantinopel, vergelijkt de land-eenhoorn eveneens met Christus. Zijn werk wordt in psalters en natuurhistorische werken vaak geciteerd. Zie Johannes Chrysostomus, vert. P. W. Harkins, *Discourses Against Judaizing Christians* (vol. 68 van *Fathers of the Church*) (Washington, D.C., Catholic University of America Press: 1979) p. x. Zie Godfredsen, *The Unicorn*, pp. 31-34.

⁵³ Einhorn, *Spiritualis Unicornis*, p. 60.

⁵⁴ Gregorius de Grote, *Moralia in Job*, Lib. XXXI, Cap. 15 in *Patrologia Latina*, 76, Col. 589-590. Gregorius de Grote, *Morals on the Book of Job by St. Gregory the Great, Translated with Notes and Indices. In Three Volumes*, eds. J.F. Parker, J. Rivington (Oxford - Londen: 1844).

⁵⁵ Isidorus van Sevilla, *Liber Etymologiae*, Lib. XII, Cap. 2, *De Bestiis*, in *Patrologia Latina*, 82, Col. 435. Zie Isidorus Hispalensis, *Etymologiarum sive Originum*, ed. W. M. Lindsay (Oxford, Clarendon: 1911); Godfresen, *The Unicorn*, pp. 34-35.

⁵⁶ Gerritsen, *Het spoor van de eenhoorn*, pp. 50-51.

⁵⁷ Godfredsen, *The Unicorn*, p. 35

⁵⁸ Albertus Magnus, *De Animalibus*, Lib. XXII, Cap. 119.

⁵⁹ Godfredsen, *The Unicorn*, p. 35.

wordt gedreven: een symbolische verwijzing naar de maagdelijke conceptie, en naar Christus' lijden en de verlossing.⁶⁰

Bovenstaande beschrijvingen maken duidelijk dat de land-eenhoorn in de loop van de middeleeuwen een ingrijpende ontwikkeling doormaakt. Niet alleen zijn uiterlijk en zijn eigenschappen, maar ook zijn symbolische betekenis veranderen. Het wilde, solitair levende dier uit het Verre Oosten gaat - in verschillende gedaanten - deel uitmaken van het westerse, middeleeuwse gedachtegoed, en krijgt daarmee een plaats in de religieuze en seculiere geschriften, en in de beeldende kunsten.

Wat niet verandert zijn de eigenschappen van zijn hoorn: zijn kracht, strijdbaarheid en onoverwinnelijkheid dankte het dier aan dit wapen, dat bovendien zou beschikken over bijzondere medische kwaliteiten. Ook deze eigenschappen vinden hun vertaling in woord en beeld.

II. 1.4. DE BIJZONDERE EIGENSCHAPPEN VAN DE HOORN VAN DE LAND-EENHOORN

De gecompliceerde, soms zelfs tegengestelde christelijke en seculiere symboliek, die gedurende de middeleeuwen in toenemende mate aan de land-eenhoorn wordt toegekend, is direct gerelateerd aan de krachten die aan de hoorn van het dier werden toegeschreven.⁶¹ De hoorn was het wapen dat het dier zijn kracht verleende, en bezat bovendien het vermogen om water te zuiveren van vergif. Dit motief wordt weergegeven op het triptiek *De tuin der lusten* van Hieronymus Bosch (ca. 1450-1516). (Fig. II.6a en b). In het paradijsaferaal op het linker paneel is aan de oever van de achterste vijver een witte land-eenhoorn afgebeeld die zijn hoorn in het water van de vijver doopt. Aan de andere oever is te zien hoe de giftige dieren het water ontvluchten.

Vanaf de laatste decennia van de veertiende eeuw tot eind zestiende eeuw werd geloof gehecht aan de zuiverende eigenschappen van de eenhoorn-hoorn in Europa. In de christelijke iconografie werd de land-eenhoorn die het water zuivert daarmee het symbool van Christus die het kwaad overwint.⁶²

⁶⁰ Op de zeven vijftiende-eeuwse eenhoorn-tapijten die worden bewaard in *The Cloisters* van het Metropolitan Museum in New York is het motief van de eenhoorn-jacht uitgebeeld. Zie Freeman, M.B., *The Unicorn Tapestries* (New York, The Metropolitan Museum of Art, E.P. Dutton, INC: 1983); Godfredsen, *The Unicorn*, pp. 104-119. In de Christelijke interpretatie verwijst de hoorn naar de eenheid van Christus en God de Vader. De wildheid van het dier symboliseert dat de wil van de Messias niet door aardse krachten kan worden beheerst, terwijl zijn kleine afmetingen verwijzen naar Christus' nederigheid. De maagd wordt geassocieerd met Maria en de jagers zijn symbool voor de Heilige Geest, in de persoon van de aartsengel Gabriël. Geleidelijk ontstaan afbeeldingen waarin Gabriël wordt vergezeld door vier honden die de deugden *Misericordia*, *Veritas*, *Iustitia* en *Pax* symboliseren. De sacrale eenhoornjacht is onder meer afgebeeld op een vijftiende-eeuws antependium in de kerk van S. Maria in Gelnhausen, Duitsland. Maria is gezeten in de 'hortus conclusus', zoals is beschreven in de lofzangen van Salomo. De land-eenhoorn symboliseert Christus die in Maria's schoot wordt gedreven: een symbolische verwijzing naar Christus' geboorte. Zie Shepard, *The Lore of the Unicorn*, p. 48; Godfredsen, *The Unicorn*, pp. 62-68.

⁶¹ Zo wordt in een veertiende-eeuwse tekst van de *Physiologus* beschreven dat een slang het water van een meer vergiftigde. De dieren, die wilden drinken, wachtten de komst van de *Monoceros* af. Deze neutraliseerde het gif door zijn hoorn in het water te dopen, waarna de drinkplaats geschikt was om door andere dieren te worden gebruikt. Zie Nichols, A., *The complete fragments of Ctesias of Cnides*, p. 115.

⁶² Shepard, O., *The Lore of the Unicorn*, pp. 119-120, 152; Een ooggetuige verslag van het zuiveren van water door de land-eenhoorn wordt in 1389 gegeven door de Utrechtse priester Johannes Witte de Hese, die tijdens zijn bezoek aan het Heilige Land waarneemt hoe iedere avond na zonsondergang het water van de rivier de *Marah* ondrinkbaar wordt gemaakt door giftige dieren. Elke ochtend verschijnt na zonsopkomst een land-eenhoorn die zijn hoorn in het water doopt waardoor het weer gezuiverd wordt en de goede dieren kunnen drinken. De *Marah* is de rivier waarin Mozes zijn staf doopte om het bittere water drinkbaar te maken voor het Volk Israël tijdens de uittocht uit Egypte. Zie Exodus 15: 23-25. Het ooggetuigenverslag wordt voor het eerst uitgegeven in 1490: *Itinerarium Johannis de Hese presbyteri ad Hierusalem*. Zie Johannis de Hese, vert. F. Zarncke, *Priester Johannis, 1870-1883*, II. Abhandlungen der Philologisch-Historischen Klasse der Königlich-Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften (Leipzig, Hirzel: 1876), Band VIII, Caput VI.5, pp. 159-170, p. 163.

Fig. II.6a en b. De witte land-eenhoorn op de linker vleugel van het triptiek van Jheronimus Bosch, *De tuin der lusten*, ca. 1500, olieverf op paneel, 220 x 195 cm, vleugels 220 x 9 cm., Museo del Prado, Madrid.

De vraag dient zich aan of de maritieme variant van de land-eenhoorn ook over deze eigenschappen beschikte. Had het dier hetzelfde woeste karakter? Had de hoorn dezelfde zuiverende kwaliteiten? En vooral: werd de aan de hoorn van de land-eenhoorn toegeschreven symboliek overgedragen op die van het zeedier *Monoceros*?

II.2. DE OPKOMST VAN DE MARITIEME VARIANT VAN DE *MONOCEROS*: HET ZEEDIER *MONOCEROS*

Opmerkelijk is dat in de klassieke geschriften en in de bestiaaria geen maritieme variant van de land-eenhoorn - die analoog aan het zeepaard 'zee-eenhoorn' '*Monoceros maris*' zou kunnen worden genoemd - wordt beschreven. In verschillende teksten van middeleeuwse geleerden wordt een dergelijk dier wel beschreven. Zij duiden dit 'Monstrum maris' of 'zeewonder' - net als de land-eenhoorn - aan met de naam *Monoceros*.

Hoe moeten de beschrijvingen en afbeeldingen van het dier in de middeleeuwse manuscripten worden geïnterpreteerd? Meuwese en Snijders geven aan dat in religieuze geschriften in de meeste gevallen geen samenhang aanwijsbaar is tussen de teksten en de verluchtingen: deze hebben alleen een decoratief doel. Dit geldt niet voor de verluchtingen in middeleeuwse beschrijvingen van natuurfenomenen: zij verduidelijken de teksten en geven richting aan de receptie van de tekst. Door bepaalde passages te benadrukken ontstaat een 'voorkeurslezing'. De teneur van de afbeeldingen kan echter ook verschillen met die van de tekst, waardoor zij een visueel commentaar op de tekst vormen.⁶³

De vraag is of dit ook geldt voor de beschrijvingen van het zeedier *Monoceros* in middeleeuwse teksten. Hoe wordt het dier beschreven, en hoe verhouden zich de afbeeldingen tot de teksten? Is er sprake van een tekstuele en iconografische traditie? Welke betekenis wordt aan het zeedier *Monoceros* toegekend?

In de volgende paragrafen wordt een aantal beschrijvingen en afbeeldingen geanalyseerd en vergeleken met die van andere gevaarlijke (gehoornde) zeedieren in dezelfde manuscripten. Bij deze beschouwing worden twee aspecten benadrukt. Het eerste is de problematiek van de relatie tussen tekst en beeld. In hoeverre ondersteunen de bijgevoegde afbeeldingen de inhoud van de tekst? Anders gezegd: op welke manier geeft de illuminator invulling aan de inhoud van de tekst? Volgt hij de tekst letterlijk waardoor alle inhoudelijke aspecten worden weergegeven, of benadrukt hij bepaalde zaken en laat hij andere juist weg? Tekent hij, bij voorbeeld, schubben op het lichaam van het dier om aan te geven dat het een vis is, terwijl deze niet in de tekst worden beschreven? Door selectief beeldelementen toe te voegen of juist achterwege te laten kan de illuminator zijn visie geven op de beschrijvingen van de dieren in de tekst.

Het tweede aspect betreft de vraag aan welke iconografische bronnen de illuminator zijn afbeeldingen ontleende. Hij kan de afbeeldingen van dezelfde dieren in andere manuscripten - al of niet in aangepaste vorm - hebben overgenomen. Hij kan ook teksten en illustraties van andere dieren in hetzelfde manuscript, in manuscripten van voorgangers, en in manuscripten van andere auteurs als voorbeeld hebben gebruikt, en zijn onderwerp in dezelfde stijl hebben weergegeven. De afbeeldingen van de *Monoceros* in de verschillende manuscripten van Thomas de Cantimpré vertonen - afgezien van het dier in de *Codex granatensis* - een zekere gelijkenis. Hetzelfde geldt voor de *Gladius* en de *Monoceros* in manuscript MS 11390 van Jacob van Maerlant.

Het aantal afbeeldingen van elk dier dat in het onderstaande overzicht wordt besproken is te gering om te kunnen spreken van een beeldtraditie. Mogelijk zijn er wel lijnen van overeenkomst aanwijsbaar. Anderzijds zijn er ook verschillen tussen de afbeeldingen van dezelfde dieren: de *Monoceros* in de *Codex granatensis* van Thomas de Cantimpré heeft een heel ander uiterlijk dan die in de andere, hier besproken manuscripten van dezelfde auteur.⁶⁴

Zoals duidelijk wordt in onderstaande beschouwing blijven in sommige gevallen de inhoudelijke beschrijvingen van de dieren per auteur vrijwel ongewijzigd, terwijl de bijgevoegde afbeeldingen in de loop van de tijd veranderen. Hierdoor ontstaat in sommige gevallen een discrepantie tussen de teksten en

⁶³ Meuwese en Snijders geven, naast de hier genoemde aspecten, een aantal praktische factoren die een rol spelen bij het interpreteren van geïllumineerde manuscripten. Illuminatoren hadden meer artistieke vrijheid dan kopiïsten. Zij maakten vaak verluchtingen voor verschillende soorten teksten, waardoor zij konden putten uit een breed iconografisch scala als bron voor nieuwe illustraties. Gedurende hun loopbaan ontwikkelden zij vaak een eigen stijl, of pasten die juist aan aan stijlen van andere verluchters. Zie Meuwese, M., *Beeldend vertellen. De verluchte handschriften van Jacob van Maerlants Rijmbijbel en Spiegel Historiae*, PhD diss. (Universiteit Leiden: 2001), pp. 28-30. Latere scribenten konden bij het kopiëren van een manuscript aanpassingen aanbrengen in zowel de tekst als de indeling in hoofdstukken. Ook de lay-out, zoals de bladspiegel, de gebruikte initialen en de bijgevoegde afbeeldingen konden worden gewijzigd. Deze aanpassingen kunnen een aanwijzing vormen voor het belang dat door de scribent - of de opdrachtgever / gebruiker - aan bepaalde tekstpassages werd gehecht. Daarnaast speelden praktische aspecten een rol. Het materiaal waarvan de folia zijn gemaakt kan eveneens een indicatie zijn voor het doel waarvoor het manuscript werd gebruikt. Een luxe uitvoering kon bij voorbeeld bestemd zijn voor een bibliotheek, terwijl een soberder uitgevoerd exemplaar als gebruiksvoorwerp dienst deed. In sommige gevallen waren deze veranderingen echter het gevolg van praktische factoren, zoals de beschikbaarheid van een illuminator. Zie Snijders, T., 'Work, Version, Text and Scriptum: High Medieval Manuscript Terminology in the Aftermath of the New Philology' in *Digital Philology: A Journal of Medieval Cultures* 2, 2 (2013), pp. 266-296, pp. 268, 271-274.

⁶⁴ Deze teksten worden in de volgende paragraaf besproken.

de illustraties. Ook is er sprake van verschillen in de beschrijvingen van dezelfde dieren door verschillende auteurs, hetgeen zich eveneens vertaalt in de bijgevoegde afbeeldingen. Een bijzonder verhaal is verbonden aan de kopieerfout in de beschrijving van de *Aries* of *Zeeram* in een manuscript van Thomas de Cantimpré. Hierop wordt in de volgende paragraaf ingegaan.

Bij het bespreken van de beschrijvingen en afbeeldingen in de volgende paragraaf wordt aan deze aspecten aandacht besteed. Ook wordt gekeken naar afbeeldingen van de land-eenhoorn in hetzelfde manuscript om te bepalen of er uiterlijke overeenkomsten bestaan tussen de hoorns van beide dieren. Mogelijk geeft dat een aanwijzing of beide dieren met elkaar worden geassocieerd.

II.2.1. MIDDELEEUWSE BESCHRIJVINGEN VAN GEVAARLIJKE (GEHOORNDE) ZEEDIJEN

II.2.1.1. HET ZEEDIER *MONOCEROS*, DE *GLADIUS* EN DE *ARIES* IN DE VIER GROTE ENCYCLOPEDIËN

De *Monoceros*

Middeleeuwse geleerden beschrijven het eenhoornige zeemonster *Monocheros*, *Monoceros* of *Monocheron* en benadrukken het gevaar dat het dier zou vormen voor zeelieden.⁶⁵ De Franse Dominicaan Vincent de Beauvais (ca. 1190-1264) beschrijft het zeedier *Monoceros* als eerste:

*Monoceros est monstrum marinum habens in fronte cornu maximum, quo naues obuias penetrare possit ac destruere, & hominum multitudinem perdere. Sed in hoc pietas creatoris humano generi prouidit, quia cum tardum animal creatum sit, naues eo viso possunt effugere.*⁶⁶

Vertaling:

De Monoceros is een zeemonster dat op zijn voorhoofd een zeer grote hoorn heeft, waarmee hij tegemoetkomende schepen kan doorboren en een massa mensen kan vernietigen. Maar de goedheid van de schepper jegens het menselijk geslacht heeft hierin voorzien, want omdat het dier geschapen is als een traag dier, kunnen de schepen aan hem ontsnappen zodra hij is waargenomen.

Albertus Magnus (1200-1280) gebruikt deze tekst - zij het in iets gewijzigde versie - in boek XXIV van zijn *De animalibus*, geschreven tussen 1262 en 1280, en deels gebaseerd op Artistoteles:

*Monoceros piscis est maris, cornu unum in fronte gestans quo pisces et aliquas naves perforare: sed est animal pigrum ita quod ea quae invadit, effugere possunt.*⁶⁷

Vertaling:

De Monoceros is een zeevis die een hoorn op zijn voorhoofd draagt waarmee hij vissen en sommige schepen kan doorboren: maar het is dier zo traag dat degenen die hij aanvalt, kunnen ontsnappen.

Zijn leerling, de Dominicaan Thomas de Cantimpré (1201- ca. 1272), beschrijft de *Monoceros* in zijn werk *De natura rerum* uit ca. 1230-1245.⁶⁸ Ook hij vermeldt het gevaar dat het dier vormde voor zeelieden. De

⁶⁵ In de latere, gedrukte edities van middeleeuwse handschriften uit de vijftiende en zestiende eeuw wordt meestal het woord 'Monoceros' gebruikt. In mijn onderzoek heb ik gekozen om deze benaming eveneens te hanteren.

⁶⁶ Vincent de Beauvais, *Speculum naturale*, Lib. XVII. de piscibus, & monstis marinis (Duai, Balthazar Beller:1624), Cap. CXX. In de manuscripten van het werk van Vincent de Beauvais is de *Monoceros* niet afgebeeld. Hetzelfde geldt voor de gedrukte editie uit 1624.

⁶⁷ Albertus Magnus, *De animalibus*, Lib. XXIV, Cap. 44. Albertus Magnus, vert. J.J. Scanlan, *Man and the Beasts, De animalibus (Books 22-26)* (Binghampton - New York, Medieval and Renaissance Teksts and Studies: 1987). In de manuscripten van het werk van Albertus Magnus is de *Monoceros* niet afgebeeld. Hetzelfde geldt voor de gedrukte editie uit 1987.

⁶⁸ Gedurende zijn leven heeft Thomas de Cantimpré aan zijn *De natura rerum* verder gewerkt. Hierdoor bestaan vele manuscripten van deze tekst. Deze worden onderverdeeld in drie groepen die met de benamingen Thomas I, II en III manuscripten worden aangeduid. Elke groep bevat subgroepen die bestaan uit een aantal manuscripten. De manuscripten uit groep III zouden na zijn dood zijn vervaardigd. Zie Berteloot, A., 'Maerlants Fische. Ein Vergleich zwischen dem Fischebuch in Jacobs van Maerlant Der naturen bloeme und seiner lateinischen Vorlage', *Reinardus*. 21, 1 (2009), pp. 16-30, pp. 18-20.

afbeeldingen in twee manuscripten tonen een grijze vis met een gladde, rechte hoorn op zijn voorhoofd.⁶⁹ Het dier in MS 320 uit 1290 heeft twee rugvinnen en afgeronde schubben. De hoorn op het voorhoofd is recht naar voren gericht (Fig. II.7). De *Monoceros* die is afgebeeld in het manuscript dat aanwezig is in de Nationale Bibliotheek van de Tsjechische Republiek, X.A.15, heeft drie rugvinnen, puntige schubben en een schuin naar voren gerichte, iets gekromde hoorn (Fig. II.8). Ter vergelijking: de land-eenhoorn in manuscript MS 320, die in het hoofdstuk 'De animalibus' op fol. 71r is weergegeven, heeft - net als het zeedier *Monoceros* - een lange, gladde hoorn. De spiralen werden door de illuminator kennelijk niet als kenmerkend voor de eenhoorn-hoorn beschouwd.

Fig. II.7. De *Monocheros* in Thomas de Cantimpré, *De natura rerum* (1290). Valenciennes, Bibliothèque municipale, MS 320, fol. 117r.

Fig. II.8. De *Monocheros* in Thomas de Cantimpré, *De natura rerum* (1375-1400). Praag, Nationale Bibliotheek van de Tsjechische Republiek, X.A.15, fol. 88r.

In het manuscript X.A.4 van Thomas van Cantimpré, gedateerd rond 1400-1425, is de *Monoceros* afgebeeld als een vis met grote schubben en een kromme, gekartelde hoorn (Fig. II.9).⁷⁰

Fig. II.9. De *Monocheros* in Thomas de Cantimpré, *De natura rerum* (1400-1425). Praag, Nationale Bibliotheek van de Tsjechische Republiek, libri X.A.4, fol. 123r.

De hoorn verschilt met die van de land-eenhoorn in hetzelfde manuscript op fol. 72r: dit dier heeft - net als in manuscript MS 320 - een lange, gladde, iets gebogen hoorn.

Inhoudelijk komen de teksten van alle auteurs ongeveer overeen. Er zijn echter kleine verschillen, zowel in het woordgebruik als in de boodschap van de tekst. In tegenstelling tot Vincent de Beauvais en Thomas de

⁶⁹ Thomas de Cantimpré, *De natura rerum*, MS 320, fol.117r.. In het manuscript is een instructie voor de kunstenaar toegevoegd: 'un grant poisson qui a u[...] ou front grant et par [...] et fet noier les g[ens ?]'; Thomas de Cantimpré, *De natura rerum* (1375-1400). Praag, Nationale Bibliotheek van de Tsjechische Republiek, X.A.15, fol. 88r.

⁷⁰ Thomas de Cantimpré, *De natura rerum* (1400-1425). Praag, Nationale Bibliotheek van de Tsjechische Republiek, X.A.4, fol. 123r.

Cantimpré gebruikt Albertus Magnus het woord 'monstrum' niet. Hij gebruikt het woord 'pigrum' voor traag, terwijl de andere auteurs het woord 'tarditas' of 'tardum' gebruiken. De Schepper wordt door Albertus Magnus niet genoemd. De eigenschappen die hij aan de *Monoceros* toeschrijft verschillen enigszins met de opvattingen van de andere auteurs: Albertus Magnus vermeldt dat het dier vissen en schepen kan doorboren ('Pisces et naves aliquas'). Thomas de Cantimpré geeft voorafgaand aan zijn beschrijving - die verder vrijwel overeenkomt met die van Vincent de Beauvais - een verklaring van de naam 'Monoceros': het dier zou een walvis zijn met een hoorn op zijn kop. Bovendien vermeldt hij - in tegenstelling tot de andere auteurs - dat het dier een vreselijke aanblik zou bieden. Ook refereert hij aan de land-eenhoorn:

*Monoceros monstrum marinum dicitur, ut dicit L[iber] rerum. Quod a re nomen habere potest. Monos enim unum, ceros cornu interpretatur. Unde monoceros belua unius cornus dicitur (sicut enim in terra sevim bestiam unicornem scripture referunt), et horridum visu cornu maximum in fronte habens, quo utique naves obvias penetrare ac destruere possit et hominum multitudinem perdere. Sed in hoc pietas creatoris generi humano consuluit, quia, cum tardum animal sit creatum respectu crudelitatis, naves viso monstro possunt effugere.*⁷¹

Vertaling:

Men zegt dat de *Monoceros* een zeemonster is, zoals het boek der dingen vermeldt. Het kan zo genoemd zijn vanwege zijn verschijningsvorm. Want 'monos' betekent 'één', en 'ceros' betekent 'hoorn'. Daarom wordt een walvis met één hoorn *monoceros* genoemd (net zoals de geschriften het woeste dier op het land immers als *unicornis* (eenhoorn) bestempelen), en het heeft een zeer grote hoorn op zijn voorhoofd, ontzagwekkend om te zien, waarmee hij vooral de schepen die hij kruist kan doorboren en zelfs vernielen en een groot aantal mensen te gronde kan richten. Maar in deze heeft de goedheid van de Schepper voorzien jegens het menselijk geslacht: omdat - aangezien hij het dier in verhouding tot zijn wreedheid traag heeft geschapen - de schepen kunnen ontsnappen wanneer het monster is opgemerkt.

Opmerkelijk is dat de illuminatoren het dier hebben afgebeeld met schubben. Het dier wordt boven het water afgebeeld (mogelijk om het beter zichtbaar te laten zijn). Het uiterlijk en de richting waarop de hoorns op het voorhoofd staan verschillen: twee dieren hebben een gladde hoorn, terwijl het dier in manuscript libri X.A.4 een gebogen hoorn met ronde kartels heeft. De schepen zijn niet weergegeven. De afbeeldingen in de manuscripten vertonen een opmerkelijk verschil met de afbeelding van het dier in het incomplete manuscript van Thomas de Cantimpré uit ca. 1400 dat deel uitmaakt van de *Codex granatensis* (Fig. II.10).

Fig. II.10. De *Monoceros* in de Thomas de Cantimpré, *De natura rerum* (incomplete), ca. 1400. Granada, Biblioteca Universitaria, C-67, ff. 59v, 60r (scan 117). De incomplete tekst van *De natura rerum* is opgenomen in de *Codex granatensis*.⁷²

Deze *Monoceros* heeft het uiterlijk van een vogel met een hertenkop en een vissenstaart. Het is onder water afgebeeld. Van schubben is geen sprake, maar het heeft wel een rugvin. Op zijn voorhoofd draagt

⁷¹ Thomas de Cantimpré, *Liber de Natura Rerum. Editio princeps secundum codices manuscriptos, I, Text*, ed. H. Boese (Berlijn - New York, Walter de Gruyter: 1973), p. 243.

⁷² In dezelfde band bevindt zich *De avibus nobilibus. Tacuinum sanitatis* van de Arabische Christelijke arts Ibn-Butlán, al-Mujtar ben al-Hasan (elfde eeuw na Christus).

het een rechte hoorn met gekartelde extensies die op de tanden van een zaag lijken. Ook op deze voorstelling ontbreken de schepen. De land-eenhoorn die in hetzelfde manuscript in het hoofdstuk 'De animalibus' in twee gedaantes is afgebeeld (als *Monoceros* en als *Unicornis*) heeft een soortgelijke hoorn.⁷³

Hoewel de teksten inhoudelijk vrijwel overeen komen bestaat er dus een verschil in de afbeeldingen: de *Monoceros* is in enkele manuscripten als een vis weergegeven, maar in de *Codex granatensis* als een hybride dier dat een combinatie lijkt te zijn tussen een vogel, een hert en een vis. Ook het uiterlijk van de hoorns verschilt. Kennelijk was het voor de illuminatoren moeilijk om te bepalen hoe dit zeemonster moest worden weergegeven. Dit maakt dat slechts tot op zekere hoogte een lijn van overeenkomsten in de afbeeldingen is vast te stellen. De voorstellingen zijn evenmin een duidelijke afspiegeling van de inhoud van de tekst: in geen van de voorstellingen wordt aandacht besteed aan het gevaar dat het dier vormt voor de schepen.

De Vlaamse dichter Jacob van Maerlant (ca.1230- ca.1300) beschrijft de *Monoceros* eveneens als een gevaarlijk dier. Zijn tekst *Der naturen bloeme* uit ca. 1266 is een Middelnederlandse bewerking in paarsgewijs rijmende verzen van *De natura rerum* van Thomas de Cantimpré. Maerlant schreef het werk voor de Zeeuwse edelman Nicolaas Cats. Hij liet onder andere de hoofdstukken over de ziel, de menselijke anatomie, de meteorologie en de astronomie weg, en voegde vaker dan zijn voorganger een moraliserende, vaak maatschappij-kritische boodschap toe aan zijn beschrijvingen van de dieren. Doordat hij schreef in de volkstaal ontstonden in zijn werk nieuwe diernamen en begrippen. Zo wordt de *Aries* door Van Maerlant ook met *Zeram* aangeduid. Aan de andere kant nam hij ook Latijnse namen ongewijzigd over, zoals die van de *Monoceros* en de *Gladius*. Net als Thomas de Cantimpré refereert hij aan auteurs zonder deze zelf te hebben gelezen. In zijn beschrijving van de *Zeram* vermeldt hij dat, zoals Plinius zegt, het dier vogels zou vangen.⁷⁴

Van zijn werk zijn elf manuscripten bekend, waarvan zeven zijn geïllustreerd. Het complete werk bevat dertien hoofdstukken. In hoofdstuk IV worden de watermonsters (waaronder het zeedier *Monoceros* en de *Gladius*) besproken. De *Aries* of *Zeram* wordt beschreven in hoofdstuk V.

In manuscript MS 70, dat aanwezig is in Detmold, Lippische Landesbibliothek en werd gemaakt rond 1280-1300, wordt aandacht besteed aan de *Monoceros* (Fig. II.11).

Fig. II.11. De *Monoceros* in Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme* (ca. 1280-1300). Detmold, Lippische Landesbibliothek. MS 70, fol. 83v.

In de tekst wordt het dier als volgt beschreven, waarbij Jacob van Maerlant aan de *Liber Rerum* refereert:

*Monocheros na onsen orne
es .i. visch met .i. horne
also als ons liber rerum seghet
die de scepe te scoren pleghet
metten orne scarp ende lanc
dies so ebbe onse here danc
dit wonder es te scuene goet
dar ment siet in die zee vloet*

⁷³ Thomas de Cantimpré, *De natura rerum* (incomplete), (ca. 1400). Granada, Biblioteca Universitaria, C-67. De *Monoceros* (land-eenhoorn) is afgebeeld op fol. 22v, de *Unicornis* op ff. 29v, 30r.

⁷⁴ Jacob van Maerlant, Burger, P., *Jacob van Maerlant. Het boek der natuur* (Amsterdam, Em. Querido's Uitgeverij B.V.; 1995), pp. 124-127, 146-147; Aan de beschrijving van de *Aries* wordt verderop in deze beschouwing aandacht besteed.

*die horen staet hem uoren int houet
dar hi die scepe mede clouet.*⁷⁵

In tegenstelling tot de tekst van Thomas de Cantimpré wordt het dier in de tekst van Jacob van Maerlant niet als monster betiteld. Ook wordt niet vermeld dat de geringe snelheid van het dier de zeelieden de mogelijkheid tot tijdige ontsnapping biedt. In plaats daarvan wordt als reden genoemd dat het dier zich zou bevinden in de vloed. Dat het dier schepen zou aanvallen wordt aanschouwelijk gemaakt in manuscript MS 11390 uit ca. 1325, dat aanwezig is in het British Museum. Tussen de tekst is een vis met puntige borst- en rugvinnen afgebeeld, die met zijn rechte, gespiraliseerde hoorn, die op het voorhoofd is geplaatst, de romp van een boot doorboort. In de omkaderde tekst links van de afbeelding van het dier is zijn naam weergegeven: 'een horen': eenhoorn (Fig. II.12).⁷⁶ Op fol. 20r is de land-eenhoorn - de *Eenhoren* - beschreven en afgebeeld. Dit dier heeft eveneens een gespiraliseerde hoorn.

Fig. II.12. De *Monocheros* in Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme* (ca. 1325). British Museum, MS 11390, fol. 53v.

In de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag zijn twee manuscripten aanwezig met afbeeldingen die op elkaar lijken. In manuscript KA 16 uit ca. 1340-1350, dat in Utrecht is gemaakt, is tegen een bruine achtergrond een witte zee-eenhoorn weergegeven (Fig. II.13). De afbeelding lijkt op die in manuscript 76 E 4, dat in 1450 werd vervaardigd (Fig. II.14). Op beide voorstellingen zijn de dieren boven het water weergegeven. Het eerste dier heeft een kop die lijkt op die van een hond. Het tweede heeft een kop als van een hert. Beide dieren hebben een lange, rechte hoorn: de ene met een streeppatroon en de ander met spiralen. Beide dieren hebben opstaande oren en een lange rug- en buikvin. De schubben zijn niet weergegeven. De schepen ontbreken.

Fig. II.13. De *Monocheros* in Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme* (ca. 1340-1350). Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KA 16, fol. 107v.

⁷⁵ Jacob van Maerlant, *Der Naturen bloeme* (ca. 1280-1300), MS 70, ff. 82r-83v. De uitdrukking 'te scuvene goet' wordt door Gerritsen nader verklaard. Zie Gerritsen, W., *Het spoor van de eenhoorn. De geschiedenis van een dier dat niet bestaat* (Leiden, Primavera Pers: 2011), pp. 68-69.

⁷⁶ Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme* (ca. 1325). British Museum, MS 11390, fol. 53v.

Fig. II.14. De *Monoceros* in Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme* (1450). Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 76 E 4, fol. 68rb2.

Niet elke *Monoceros* in de teksten van Maerlant heeft het uiterlijk van een vis. In een tekst die aanwezig is in de bibliotheek van de Universiteit van Leiden zijn enkele bladzijden van Jacob van Maerlants *Der naturen bloeme* opgenomen.⁷⁷ Deze tekst bevat dezelfde beschrijving. De *Monoceros* is in twee kleuren afgebeeld tegen een blauwe achtergrond. Het dier heeft een rugvin met verschillende punten waarvan twee lijken te eindigen in witte stekels, en twee poten met elk drie tenen. Daardoor lijkt het dier enigszins op de *Monoceros* in de *Codex granatensis*. Op zijn neus draagt het een gespiraliseerde hoorn die naar beneden is gericht (Fig. II.15).

Fig. II.15. De *Monoceros* in Jacob van Maerlant, *Broeder Geraert, Natuurskunde van het geheelal*. - Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme* (1350-1375?). Leiden, Universiteitsbibliotheek, Hs B.P.L. 14.a, fol. 89r.

Net als in de manuscripten van Thomas de Cantimpré zijn de teksten van Jacob van Maerlant vrijwel identiek, maar is er sprake van verschillen tussen de afbeeldingen. In meerdere manuscripten is de *Monoceros* als een hybride dier weergegeven dat zich in enkele gevallen boven het water bevindt. In manuscript MS 11390 is een gehoornde vis afgebeeld die een schip aanvalt. Hoewel de bemanningsleden ontbreken wordt in deze voorstelling - in tegenstelling tot de andere, hier besproken afbeeldingen - de boodschap van de tekst duidelijk verbeeld. Een duidelijke lijn van overeenkomsten in de afbeeldingen is slechts in beperkte mate vast te stellen. Wel zijn overeenkomsten aanwijsbaar met andere afbeeldingen (uit hetzelfde manuscript en uit andere werken).⁷⁸

Bovenstaand overzicht laat zien dat er zowel in tekstueel als iconografisch opzicht sprake is van zowel overeenkomsten als verschillen tussen de besproken manuscripten van verschillende auteurs. In de tekst van Thomas de Cantimpré wordt aandacht besteed aan de etymologie van de naam van het dier en aan het afschrikwekkende uiterlijk van de hoorn. Jacob van Maerlant beperkt zich tot het beschrijven van het gevaar dat het dier zou vormen voor schepen. De teksten in de manuscripten van dezelfde auteur veranderen nauwelijks. De afbeeldingen tonen echter aanmerkelijke verschillen, ook in de teksten van

⁷⁷ Jacob van Maerlant, *Broeder Geraert, Natuurskunde van het geheelal*. - Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme* (1350-1375?), Hs B.P.L. 14.a. Leiden, Universiteitsbibliotheek.

⁷⁸ Deze afbeeldingen worden verderop in deze beschouwing besproken.

dezelfde auteur. Dit betekent dat er in de loop van de tijd een discrepantie ontstaat tussen de teksten en de voorstellingen. Opmerkelijk is dat bij de beschrijvingen van Thomas de Cantimpré afbeeldingen van een gehoord zeedier zijn gevoegd, maar dat de hoorns niet gespiraliseerd zijn. In de beschrijvingen in *Der naturen bloeme* hebben de dieren in meerdere gevallen een gespiraliseerde hoorn. Het uiterlijk van de hoorn komt meestal overeen met dat van de hoorn van de land-eenhoorn in hetzelfde manuscript.

De *Gladius*

Plinius beschrijft de *Gladius* of *Xiphias* in zijn *Naturalis historia*. Hij geeft aan dat volgens Trebius Niger de *Xiphias* (dit is de *Gladius*) een zwaardvormige snuit heeft waarmee hij schepen doorboort en tot zinken brengt.⁷⁹

De beschrijving van Isidorus van Sevilla in zijn *Etymologiae* komt overeen met die van Plinius, maar hij vermeldt geen bron.⁸⁰

Albertus Magnus noemt het dier *Xiphias Gladius*. Hij wijdt aan het dier een vrij uitgebreide tekst waarin hij het beschrijft als een vis met een huid als van een dolfin en een gespleten staart. De scherpe, lange bek is zwart, heeft de vorm van een zwaard, en is harder dan bot, maar zachter dan been. Met zijn bek doodt het dier andere vissen en doorboort het schepen.⁸¹

Thomas de Cantimpré beschrijft het dier als een zeemonster dat een gevaar vormt voor de zeelieden. Hij refereert hierbij aan Plinius en Isidorus:

*Gladius monstrum marinum est, ut dicit Plinius et Ysidorus, a re nomen habens, eo quod rostrum habet acutum ut gladius, quo naves perfossas mergit.*⁸²

Vertaling:

De *Gladius* is een zeemonster, zoals Plinius vermeldt en Isidorus, dat zijn naam ontleent aan zijn verschijningsvorm, vanwege het feit dat zijn snuit scherp is als een zwaard, waarmee het schepen doorboort en tot zinken brengt.

In de hierboven besproken tekst van Thomas de Cantimpré wordt het dier beschreven en afgebeeld. In manuscript MS 320 uit 1290 is een afbeelding gevoegd van een roeiboot met twee opvarenden die wordt aangevallen door de *Gladius*. Opmerkelijk is de gelijkenis van het dier met het zeedier *Monoceros* uit hetzelfde manuscript. In plaats van een hoorn heeft het echter een lange, snavelvormige bek, en is het - in tegenstelling tot de *Monoceros* - 'in actie' weergegeven (Fig. II.16).

Fig. II.16. De *Gladius* in Thomas de Cantimpré, *De natura Rerum* (1290). Valenciennes, Bibliothèque municipale, MS 320, fol. 116r.

In manuscript X.A.15 is een soortgelijke afbeelding opgenomen (Fig. II.17). De *Gladius* lijkt op een vogel: in plaats van schubben lijkt het dier veren te hebben, en de verticale streep aan de zijkant van het lichaam

⁷⁹ Trebius Niger (tweede eeuw voor Christus) was een Romeins staatsman. Hij schreef een uitgebreide natuurhistorische verhandeling die werd gebruikt door Plinius; Plinius, *Naturalis historia*, ed. K.F.T. Mayhoff (1906), Lib. XXXII, Cap. 6.

⁸⁰ Isidorus van Sevilla, *Etymologiae*, Lib. XII, Cap. 6.

⁸¹ Albertus Magnus, *De animalibus*, Lib. XXIV, Cap. 35.

⁸² Thomas de Cantimpré, *De natura rerum*. MS 320, fol. 116r. In het manuscript zijn instructies voor de kunstenaar toegevoegd: 'une beste qui a [bec ?] ausi agu [com ?] .I. glaive [...] et les nefes (?) [...] noier [...] genz qui [...] ?

suggereert dat het vleugels heeft. In manuscript X.A.4 heeft het dier inderdaad vleugels gekregen: van een vis is het tot een vogel getransformeerd (Fig. II.18).

Fig. II.17. De *Gladius* in Thomas de Cantimpré, *De natura rerum*, (1375-1400). Praag, Nationale Bibliotheek van de Tsjechische Republiek, X.A.15, fol. 87r.

De illuminatoren hebben, doordat in de tekst - afgezien van de bek - niets over het uiterlijk van het dier wordt vermeld, hun eigen invulling gegeven aan de afbeeldingen. Daarbij hebben zij ervoor gekozen om het dier slechts gedeeltelijk weer te geven en de nadruk te leggen op het aanvallen van het schip. Dit is opmerkelijk omdat zij bij hun afbeeldingen van de *Monoceros* in dezelfde manuscripten volkomen voorbij lijken te gaan aan het gevaar dat het dier vormde voor de schepen en hun bemanning.

Fig. II.18. De *Gladius* in Thomas de Cantimpré, *De natura rerum* (1400-1425). Praag, Nationale Bibliotheek van de Tsjechische Republiek, X.A.4, fol. 122r.

Het is onduidelijk waarom het dier steeds meer op een vogel gaat lijken. Een mogelijke reden is dat de illuminatoren de *Gladius* hebben geassocieerd met een vogel. Dit lijkt ook te gelden voor de illuminator die de afbeelding van het dier in de *Codex granatensis* maakte (Fig. II.19). Hij hechtte kennelijk minder belang aan het gevaar van een mogelijke confrontatie met het dier: op zijn voorstelling ontbreekt het schip.

Fig. II.19. De *Gladius* in Thomas de Cantimpré, *De natura rerum* (incomplete), ca. 1400. Granada, Biblioteca Universitaria, C-67, fol. 58r.

Uit dit overzicht blijkt dat ook bij de beschrijvingen van de *Gladius* sprake is van een eigen interpretatie door de illuminatoren. Hoewel de teksten dezelfde blijven veranderen de afbeeldingen: niet alleen in iconografisch opzicht, maar ook in de manier waarop de boodschap van de tekst wordt verbeeld.

De overeenkomst in afbeeldingen van het zeedier *Monoceros* en de *Gladius* in *Der naturen bloeme* van Jacob van Maerlant MS 11390 is reeds vermeld. Op fol. 52v wordt de *Gladius* beschreven. De strekking van

de tekst van Jacob van Maerlant komt grotendeels overeen met die van Thomas de Cantimpré. Ook hier wordt gerefereerd aan Isidorus van Sevilla en aan Plinius. De goddelijke beschikking met betrekking tot het gedrag van de *Monoceros*, door Jacob van Maerlant verwoord in de zinsnede 'Maer, dies hebbe ons Here danc!' (deze tekst verwijst naar de beschrijving van Albertus Magnus), komt in de teksten van Thomas de Cantimpré en Jacob van Maerlant over de *Gladius* niet voor. Evenmin wordt het dier als een 'wonder' betiteld. Jacob van Maerlant vermeldt - net als Thomas de Cantimpré - dat het dier een gevaar vormt voor de schepen: zoals de *Monoceros* doorboort de *Gladius* met zijn hoorn de schepen waardoor de bemanningsleden worden 'versmort':

*Gladius dats een zeeswaert,
Een wonder dat menighen vervaert
Alse Ysidorus ons seghet
Ende Plinius diet te seggene pleghet.
Een visch ist, ende hem es die bec voren
Ghescepen naet swaert, alse wijt horen,
Ende so scarp dat het die scepe dorbort,
Ende het die liede also versmort.*⁸³

De afbeeldingen van beide dieren in manuscript MS 11390 lijken sterk op elkaar. Het lichaam van de *Gladius* op de bijgevoegde afbeelding heeft - afgezien van het aantal vinnen - dezelfde vorm en kleuren als dat van de *Monoceros*. In plaats van een hoorn op het voorhoofd heeft het dier een lange, snavelvormige bek: het 'swaert'. Net als de *Monoceros* is het dier afgebeeld terwijl het een boot aanvalt. De afbeelding van de *Gladius* in manuscript MS 320 van Thomas de Cantimpré toont de aanval in volle hevigheid: het dier lijkt de roeispaan van een van bemanningsleden te breken terwijl de ander angstig toekijkt. Op de voorstelling in manuscript MS 11390 van Jacob van Maerlant zijn de bemanningsleden niet weergegeven (Fig. II.20).

Fig. II.20. De *Gladius* in Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme* (ca. 1325). British Museum, MS 11390, fol. 52v.

In de manuscripten KA 16 en 76 E 4 is de *Gladius* of *Zeeswaert* eveneens afgebeeld, maar nu met een lange, spitse bek. De rug- en borstvinnen zijn niet afgebeeld. Ook het schip dat door het dier wordt aangevallen ontbreekt (Fig. II.21 en II.22). De teksten zijn dezelfde als in manuscript MS 11390.

⁸³ Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme* (ca. 1325). British Museum, MS 11390, fol. 52v.

Fig. II.21. De *Gladius* in Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*, (ca. 1340-1350). Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KA 16, fol. 106vb1.

Fig. II.22. De *Gladius* in Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme* (1450). Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 76 E 4, fol. 67va1.

Een bijzondere *Gladius* is afgebeeld in manuscript Hs B.P.L. 14.a, dat zich in de Universiteitsbibliotheek van Leiden bevindt. In dit geval heeft de illuminator de tekst letterlijk geïnterpreteerd: de bek is getransformeerd tot een fors zwaard waarmee het zijn vijanden kan aanvallen (Fig. II.23). Het dier lijkt op de *Monoceros* in hetzelfde manuscript en in het manuscript van Thomas de Cantimpré: de *Codex granatensis*, waar het ook met twee achterpoten is weergegeven.

Fig. II.23. De *Gladius* in Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme* (ca. 1350-1375?). Leiden, Universiteitsbibliotheek, Hs. BPL 14A fol. 88r.

Voor de *Gladius* geldt - net als bij de *Monoceros* - dat de beschrijvingen en afbeeldingen in de verschillende manuscripten zowel overeenkomsten als verschillen vertonen. Thomas de Cantimpré noemt het dier een zeemonster terwijl Jacob van Maerlant het als een wonder betitelt. In de teksten van Jacob van Maerlant is het dier de meeste keren afgebeeld als een vis met een lange, snavelvormige bek. De afbeeldingen in de manuscripten van Thomas de Cantimpré tonen meer variatie in het uiterlijk van het dier: soms lijkt het meer op een vogel dan op een vis.

Hoewel de inhoud van de teksten van beide auteurs overeenkomt is niet op alle afbeeldingen weergegeven hoe het dier een schip aanvalt. De illuminatoren benadrukken verschillende aspecten van de

beschrijvingen. Dit vertaalt zich in een grotere diversiteit in de afbeeldingen, zowel in iconografisch als in verhalend opzicht. Toch is iconografisch een lijn van overeenkomsten in de voorstellingen aanwijsbaar in zowel de weergave van het uiterlijk van het dier als in die van de aanval op de schepen.

De Aries

Het tweede dier dat ik ter vergelijking ten tonele voer is de *Aries*. Door de klassieke auteurs wordt het dier beschreven als een vis, die zich in de schaduw van een schip verbergt en wacht tot een zwemmer te water gaat. Vervolgens grijpt het zijn slachtoffer en verdrinkt het.⁸⁴ Albertus Magnus en Thomas de Cantimpré baseren zich op de tekst van Plinius:

*Grassatur aries ut latro et nunc grandiorum navium in salo stantium occultatus umbra, si quem nandi voluptas invitet, expectat, nunc elato extra aquam capite piscantium cumbas speculatur occultusque adnatans mergit.*⁸⁵

Vertaling:

De *Aries* sluipt rond als een jager en nu eens wacht hij verborgen in de schaduw van grote schepen die op volle zee voor anker liggen, of iemand zin heeft om te gaan zwemmen, dan weer steekt hij zijn kop boven het water uit om naar roeibootjes van vissers te spieden en heimelijk er naartoe zwemmend laat hij ze zinken.

Thomas de Cantimpré beschrijft het dier als volgt:

*Aries ut latro magnarum navium in salo stantium occultatus umbra, si quem nandi voluptas invitet expectat elatoque extra aquam capite speculatum occultus donec ad natatantes mergat.*⁸⁶

Vertaling:

Verborgen als een jager in de schaduw van grote schepen die op volle zee voor anker liggen, wacht de *Aries* of iemand zin heeft om te gaan zwemmen en nadat hij zijn kop boven het water uitgestoken heeft spiedt hij net zo lang heimelijk om zich heen, tot hij de mensen die komen aanzwemmen naar beneden kan trekken.

Opmerkelijk is dat de tekst in de verschillende manuscripten op een essentieel punt verschilt. In sommige manuscripten wordt het woord 'avium' gebruikt in plaats van 'navium', waardoor de boodschap van de tekst inhoudelijk verandert: in plaats van schepen worden vogels het doelwit van het dier. Het lijkt hier te gaan om een kopieerfout van de scribe die door latere kopiïsten is overgenomen. Een voorbeeld van een tekst die werd 'gecorrigeerd' is manuscript MS-1248 uit 1307 waar de letter 'n' in het woord 'navium' is weggeradeerd:

*De ariete maris. Aries piscis marinus est, sicut Plinius dicit, ut latro magnarum avium in salo stantium occultatus umbra, si quem nandi voluptas invitet, exspectat elatoque extra aquam capite speculatur occultus, donec adnatantes mergat.*⁸⁷

Vertaling:

Over de ram van de zee. De *Aries* is een zeevis, zoals Plinius vermeldt, verborgen als een jager in de schaduw van grote schepen die op volle zee voor anker liggen, wacht hij of iemand zin heeft om te

⁸⁴ Plinius, *Naturalis historia*, ed. K.F.T. Mayhoff (1906), Lib. IX, Cap. 44.; Isidorus van Sevilla, *Etymologiae*, Lib. XII, i, 11. Zie Isidorus Hispalensis, *Etymologiarum sive Originum*, ed. W. M. Lindsay (Oxford, Clarendon: 1911).

⁸⁵ Plinius, *Naturalis historia*, ed. K.F.T. Mayhoff (1906), Lib. IX, Cap. 44.

⁸⁶ Thomas de Cantimpré, *Liber de natura rerum* (1275-1325) (incomplete), Harvard University, Houghton Library, MS Lat 125, seq. 74. In de kantlijn wordt verwezen naar Plinius: 'De Ariete pisce marino Plinius'. Het manuscript is niet geïllustreerd.

⁸⁷ Thomas de Cantimpré, *Liber de naturis rerum* (1307). Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, MS-1248, fol. 48r. Het manuscript is niet geïllustreerd. De vertaling van Boese komt overeen met deze tekst. Zie Thomas de Cantimpré, *Liber de Natura Rerum. Editio princeps secundum codices manuscriptos, I, Text*.

gaan zwemmen en nadat hij zijn kop boven het water uitgestoken heeft spiedt hij net zo lang heimelijk om zich heen, tot hij de mensen die komen aanzwemmen naar beneden kan trekken.

In de manuscripten MS 320 (Valenciennes), XIV.A.15 en X.A.4 (Praag) wordt de *Aries* eveneens beschreven, maar ook afgebeeld. In deze teksten wordt in plaats van het woord 'navium' het woord 'avium' gebruikt. De afbeeldingen tonen een vis met een ramskop, gekromde hoorns en een vissenstaart. De schubben en de vinnen zijn niet altijd afgebeeld. Het schip (of de vogel) die door het dier wordt belaagd is niet weergegeven (Fig. II.2.24 en II.25 en II.26).⁸⁸ De illuminatoren beelden het dier op ongeveer dezelfde manier af: kennelijk hechtten zij meer belang aan het uiterlijk van het dier (met name de kop met de opvallende hoorns) dan aan zijn gevaarlijke (eet)gewoonten. Omdat de hier besproken manuscripten met de oorspronkelijke tekst (met het woord 'navium') niet zijn geïllustreerd zijn de iconografische consequenties van deze tekstuele wijziging niet zichtbaar.

Fig. II.24. De *Aries* in Thomas de Cantimpré, *De natura rerum* (1290). Valenciennes, Bibliothèque municipale, MS 320, fol. 123r.

Fig. II.25. De *Aries* in Thomas de Cantimpré, *De natura rerum*, (1375-1400). Praag, Nationale Bibliotheek van de Tsjechische Republiek, X.A.15, fol. 92v.

Fig. II.26. De *Aries* in Thomas de Cantimpré, *De natura rerum* (1400-1425). Praag, Nationale Bibliotheek van de Tsjechische Republiek, X.A.4, fol. 129v.

De kopieerfout waardoor de prooi van de *Aries* verandert van een schip (en de opvarenden) in een dier wordt overgenomen in de tekst van Jacob van Maerlant. Hij beschouwt de *Aries* als een vis en niet - zoals de *Gladus* en de *Monoceros* - als een zeewonder. De verklaring is waarschijnlijk dat zijn 'zeram' vogels als slachtoffer kiest:

⁸⁸ Thomas de Cantimpré, *De natura rerum*, MS 320, fol. 123r; Thomas de Cantimpré, *De natura rerum*, X.A.15, fol. 129v; Thomas de Cantimpré, *De natura rerum*, X.A.4, fol. 92v.

*Aries dats die zeram.
 Plinius, dar ons dit af quam,
 seghet dat es de vogel dief.
 Vogle die de ze hebben lief,
 in te swemmene ente geneerne,
 die so drivet hi te scerne.
 Hi steket thovet up ende siet
 waer .i. vogel swemmens pliet,
 dan crupet hi onder dat water bedect
 so dat hine der onder trect.*⁸⁹

Op de afbeelding in manuscript KA 16 wordt de vangst van de vogel aanschouwelijk gemaakt (Fig. II.27). Duidelijk is te zien dat het dier een vogel heeft gevangen en onder water trekt. Jacob van Maerlant heeft zich bij zijn bewerking van de tekst van Thomas de Cantimpré kennelijk gebaseerd op een manuscript waarin het woord 'avium' is gebruikt, en heeft hij - hoewel hij aan Plinius refereert - diens tekst niet zelf geraadpleegd.

Fig. II.27. De *Aries* in Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme* (ca. 1340-1350). Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KA 16, fol. 112va1. De afbeelding is dezelfde als in KB 76 fol. 112v.

Deze tekst is - afgezien van enkele verschillen in de spelling - in alle manuscripten dezelfde. De afbeeldingen tonen echter grote verschillen. In manuscript Hs. BPL 14A, dat zich bevindt in de Universiteitsbibliotheek van Leiden, is de *Aries* afgebeeld met gekromde hoorns (Fig. II.28). Daardoor lijkt het meer op het dier in de manuscripten van Thomas de Cantimpré MS 320, X.A.15 en X.A.4. Mogelijk zijn de afbeeldingen in Jacob van Maerlants Hs. BPL 14A aan een van deze manuscripten ontleend.

Fig. II.28. De *Aries* in Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme* (ca. 1350-1375?). Leiden, Universiteitsbibliotheek, Hs. BPL 14A fol. 92v.

In manuscript MS 11390 van Jacob van Maerlant staat een bijzondere afbeelding van de *Aries* waarin alle inhoudelijke aspecten van de tekst zijn verenigd. Zijn lichaamsbouw is echter zeer opmerkelijk: het is een

⁸⁹ Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme* (ca. 1340-1350). Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KA 16, fol. 112v.

viervoeter met een vissenstaart en een ramshoofd met twee naar achteren gekrulde hoorns. Zijn weinig gestroomlijnde lichaam belet het echter niet om vanuit het water een forse vogel te verschalken (Fig. II.29).

De illuminator beeldt het dier af als een hybride dier dat niet alleen in het water, maar ook op het land kan leven, en dus niet als een vis. Daarmee geeft hij - hoewel hij de tekst nauwkeurig volgt - blijk van een eigen visie op het dier. Zelfs de spelling van de naam is bijzonder: waar het in de tekst wordt aangeduid als *Zeram*, wordt de naam bij de afbeelding gespeld als *Zeeram*.

Fig. II.29. De *Aries* in Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme* (ca. 1340-1350). Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, MS 11390, fol. 56v.

De hierboven besproken beschrijvingen en afbeeldingen van de *Aries* zijn een goede illustratie van de iconografische consequenties van een verandering in de teksttraditie. Een fout van een scribent werd niet alleen overgenomen in andere manuscripten van dezelfde auteur, maar in (reeds bestaande?) manuscripten werd het woord eveneens aangepast door letters te raderen. Andere auteurs (en hun kopiïsten) namen de tekst over in hun beschrijvingen. Vervolgens vatten de illuminatoren de 'nieuwe' tekst kennelijk letterlijk op en maakten bijpassende afbeeldingen waarin de nieuwe boodschap zich vertaalt in zowel narratief als iconografisch opzicht. Deze zijn indrukwekkend: een schip transformeerde tot een vogel, en een vis tot een viervoeter.⁹⁰

II.2.1.2. HET ZEE-DIER *MONOCEROS*, DE *GLADIUS* EN DE *ARIES* IN DE *ORTUS SANITATIS* EN IN VERTALINGEN VAN HET WERK

Beschrijvingen van de *Monoceros*, *Gladius* en *Aries* zijn eveneens opgenomen in de *Ortus Sanitatis*, een anonieme geïllustreerde encyclopedie met alfabetische beschrijvingen van planten, dieren en stenen, die voor het eerst werd gepubliceerd in 1491 in Mainz door Jacob Meydenbach.⁹¹ Het werk werd diverse keren vertaald en bewerkt. Van de Nederlandse uitgave, *Der dieren palley*s uit 1520, werd in 1521 door Laurence Andrew (1510-1537) een beknopte Engelse vertaling gemaakt: *The noble lyfe & natures [...]*. Een Duitse vertaling van de *Ortus Sanitatis*, *Der Gart der Gesundheit. [...]*, verscheen in 1536.⁹² In deze beschouwing wordt aandacht besteed aan de beschrijvingen en afbeeldingen van de dieren in deze werken.

⁹⁰ Mogelijk zijn ook in teksten in andere dan de hier besproken manuscripten van Thomas de Cantimpré kopieerfouten opgetreden. Een vergelijking met de corresponderende teksten en afbeeldingen in de manuscripten van Jacob van Maerlant zou een aanwijzing kunnen vormen voor het manuscript dat hij heeft gebruikt voor zijn bewerking van *De natura rerum*. Omdat een dergelijke analyse buiten het doel van mijn onderzoek valt ga ik hier niet verder op in.

⁹¹ Anoniem, *Ortus sanitatis* (Mainz, Jakob Meydenbach: 1491). Library of Congress, Incun. 1491. H75. Van de tekst zijn diverse exemplaren bewaard gebleven, waaronder een werk dat aanwezig is in de Cambridge University Library: *Ortus sanitatis* (Mainz, Jakob Meydenbach: 1491), Inc. 3.A.1.8[37]. De teksten komen overeen, de afbeelding in het manuscript in Cambridge is ingekleurd.

⁹² Andrew, L., *The noble lyfe & natures of man, of bestes, serpentys, fowles & fisshes yt be moste knowen* (Antwerpen, Jan van Doesborch: 1521); Anoniem, *Gart der Gesundheit: zu Latein, Hortus sanitatis* (Straatsburg, Mathias Apiarius: 1536). De *Gart der Gesundheit* werd voor het eerst in 1485 uitgegeven. Dit werk bevat alleen beschrijvingen en afbeeldingen van kruiden. Jacob van Meydenbach nam in 1491 deze beschrijvingen op in de *Ortus sanitatis*. Later werd het werk in het Duits vertaald en kreeg het de titel *Gart der Gesundheit*. Het Nederlandstalige werk *Der dieren palley*s is een verkorte bewerking van de *Ortus Sanitatis*, en werd uitgegeven door Jan van Doesborch. Het enige manuscript in Nederland bevindt zich in de collectie van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, KW 226 A 19. Bij de Universiteit van

In deze teksten wordt het zeedier *Monoceros* aangeduid met *Monoceron*. Op de afbeeldingen is te zien dat het dier een bijzonder uiterlijk heeft dat sterk verschilt van dat van de *Monoceros* in de eerder besproken manuscripten. De *Gladius* en de *Aries* worden in alle werken beschreven, maar niet altijd afgebeeld.

De *Monoceron*

Samen met de *Monachus marinus* wordt de *Monoceron* beschreven en afgebeeld in hoofdstuk 62 van de *Ortus Sanitatis* (Fig. II.30):

*Monoceron est monstrum marinum, habens in fronte cornu maximum, quo naves obvias penetrare possit ac destruere et hominum multitudinem perdere. Sed in hoc pietas Creatoris humano generi providit, quia, cum tardum animal creatum sit, naves eo viso possunt effugere.*⁹³

Vertaling:

De *Monoceron* is een zeemonster dat op zijn voorhoofd een zeer grote hoorn heeft, waarmee hij tegemoetkomende schepen kan doorboren en zelfs vernielen en een groot aantal mensen te gronde kan richten. Maar in deze heeft de goedheid van de Schepper voorzien jegens het menselijk geslacht, omdat - aangezien het dier traag is geschapen - de schepen kunnen ontsnappen wanneer het is opgemerkt.

Fig. II.30. De *Monachus marinus* en de *Monoceron* in de *Ortus sanitatis* (Mainz, Jakob Meydenbach: 1491). Library of Congress, Incun. 1491. H75, Cap. 62.

Het gaat hier om een bijzonder exemplaar: een viervoetige, gevleugelde eenhoorn met een slank lichaam dat lijkt op dat van een panter. Het dier heeft een kop als van een hert met rechtop staande oren en een rechte, gekartelde hoorn die naar voren is gericht. De vier lange poten hebben elk drie tenen (dus geen gespleten hoeven of zwemvliezen). De lange, gespikkelde staart is iets gebogen. Hoewel het dier twee lange, uitslaande vleugels heeft lijkt het zich half lopend, half zwemmend voort te bewegen. Niets in het uiterlijk van de *Monoceron* wijst erop dat het een waterdier zou zijn. Opmerkelijk is ook dat van dit gevleugelde, viervoetige dier - waarvan men zou veronderstellen dat het zich snel zou kunnen voortbewegen - wordt vermeld dat het weinig behendig zou zijn.

Nijmegen wordt gewerkt aan een transcriptie. In de British Library bevindt zich eveneens een manuscript: C.145.a.7. Zie Anoniem, *Der Dieren palleyes* (Antwerpen, Jan van Doesborch: 1520); [http://explore.bl.uk/primo_library/libweb/action/display.do?tabs=moreTab&ct=display&fn=search&doc=BLL01000936659&indx=2&recIds=BLL01000936659&recIdxs=1&elementId=1&renderMode=poppedOut&displayMode=full&frbrVersion=&dscnt=0&tab=local_tab&dstmp=1482261715753&vl\(freeText0\)=Der%20dieren%20palleyes&vid=BLVU1&mode=B](http://explore.bl.uk/primo_library/libweb/action/display.do?tabs=moreTab&ct=display&fn=search&doc=BLL01000936659&indx=2&recIds=BLL01000936659&recIdxs=1&elementId=1&renderMode=poppedOut&displayMode=full&frbrVersion=&dscnt=0&tab=local_tab&dstmp=1482261715753&vl(freeText0)=Der%20dieren%20palleyes&vid=BLVU1&mode=B)asic. Bezocht 26-6-2018. Dit werk wordt in dit overzicht niet besproken.

⁹³ Anoniem, *Ortus sanitatis* (Mainz, Jakob Meydenbach: 1491). Library of Congress, Incun. 1491. H75, Cap. 62.

De tekst is identiek aan de beschrijving van de *Monoceros* in het werk van Vincent de Beauvais, *Speculum naturale*, en heeft dezelfde strekking als de beschrijvingen van de *Monoceros* in Albertus Magnus' *De animalibus*, en in het geschrift van Thomas de Cantimpré, *De natura rerum*. De moraliserende boodschap over de goddelijke beschikking is in de tekst opgenomen.

Tekst en afbeelding vullen elkaar in deze beschrijving op geen enkele wijze aan. Alleen de hoorn is zowel beschreven als afgebeeld.

Hetzelfde geldt voor de beschrijving van de *Monocheron* in de Engelse uitgave uit 1521: *The noble lyfe a[nd] natures of man of bestes, serpentys, fowles a[nd] fisshes [that] be moste knoweu [sic]*. In hoofdstuk 63 wordt de *Monocheron* beschreven:

*Monocheron is a monster w^f [with] a long horne in his hede wherwith he dothe great har/me [harme] to suche shippes as he meteth.*⁹⁴

Over de manier waarop het dier de schepen aan zou vallen wordt in de tekst niets vermeld. Hetzelfde geldt voor de goddelijke beschikking waardoor de opvarenden van de schepen aan de aanval zouden kunnen ontsnappen. De bijgevoegde afbeelding is vrijwel identiek aan die in de *Ortus sanitatis* uit 1491 (Fig. II.31).

Fig. II.31. De *Monocheron* in Andrew, L., *The noble lyfe & natures of man, of bestes, serpentys, fowles & fisshes yt be moste knowen* (Antwerpen, Jan van Doesborch: 1521), Lib III, Cap. 63.

In dit geval is de beschrijving aanmerkelijk ingekort, terwijl de afbeelding in iconografisch opzicht identiek is aan die in de *Ortus sanitatis*. De opmerkelijke visie op het dier van de illuminator van de *Ortus sanitatis* wordt door latere kopiisten letterlijk overgenomen terwijl de teksten worden aangepast.

Ook in de anonieme Duitse vertaling: *Der Gart der Gesundheit: zu Latein, Hortus sanitatis* uit 1536, is dezelfde afbeelding - zij het gespiegeld - opgenomen. Het werk bestaat uit vier boeken. In het derde boek, getiteld 'Von den Fisken und schwimmenden thieren', wordt in hoofdstuk 62 de *Monoceron* (ook weer samen met de *Monachus marinus*) beschreven. De Duitse vertaling volgt de oorspronkelijke beschrijving uit 1491: de boodschap van de tekst is identiek aan die in de *Ortus sanitatis*.

Monoceron ist ein morwunder / hatt an der stirne ein grosz horn / darmit er die begegnete schiff zerbrechen mag / und die menschen verderben. Aber an den teyl hat die miltigkeyt des schöpffers

⁹⁴ Andrew, *The noble lyfe & natures of man*, Cap. 63.

*das menschlich geschlecht fürsehen / wan so es ein langzames thier geheyssen isst / mögen die schiff wol vor ym entfliehen / so sy das sehen.*⁹⁵

Net als in de *Ortus sanitatis* wordt de inhoud van de tekst niet aanschouwelijk gemaakt in de afbeelding: de *Monoceron* blijft een raadselachtige verschijning.

Is er een verband aanwijsbaar met de afbeelding van de land-eenhoorn in dezelfde werken? De *Unicorne* in *The noble lyfe & natures [...]* (boek I, hoofdstuk 151) is afgebeeld met een lange, gekartelde hoorn die lijkt op die van de *Monocheron* in hetzelfde werk. In *Der Gart der Gesundheit [...]* wordt de land-eenhoorn of *Monoceros* twee keer beschreven en afgebeeld: in boek I, hoofdstuk 96 heeft het dier een lange, iets naar achteren gebogen hoorn met een glad oppervlak. In boek I, hoofdstuk 126 wordt - zoals vermeld - conform de opvatting van Isidorus van Sevilla beschreven dat het hetzelfde dier zou zijn als de rhinoceros. Het is weergegeven als een parmantige viervoeter met een lange, gespiraliseerde hoorn op het voorhoofd. Hetzelfde geldt voor de *Monoceros* (land-eenhoorn) in de *Ortus sanitatis* in hoofdstuk 126. De *Unicornus* in hoofdstuk 155 heeft echter een gekartelde hoorn zoals de *Monoceron*. De hoorns van de land-eenhoorn hebben dus niet altijd hetzelfde uiterlijk als die van het zeedier.

De *Gladius*

In de *Ortus Sanitatis* wordt aan de *Gladius* een korte beschrijving gewijd waarbij Isidorus van Sevilla als bron wordt vermeld:

*Isidorus. Gladius dictus est eo quod rostro mucronato sit, et ob hoc naves perfossas mergit.*⁹⁶

Vertaling:

De *Gladius* ontleent zijn naam aan zijn puntige snuit, waarmee hij schepen doorboort en doet zinken.

Op de bijgevoegde afbeelding zijn verschillende dieren weergegeven (Fig. II.32). Het is niet duidelijk welk dier de *Gladius* is.

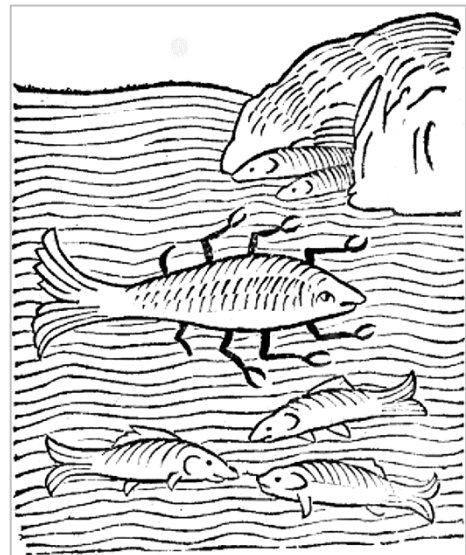

Fig. II.32. De *Gladius* in Anoniem, *Ortus sanitatis* (Mainz, Jakob Meydenbach: 1491). Library of Congress, Incun. 1491. H75, Cap. 40.

De beschrijving van het dier in *The noble lyfe and natures [...]* is bondig:

⁹⁵ Anoniem, *Gart der Gesundheit: zu Latein, Hortus sanitatis* (Straatsburg, Mathias Apiarius: 1536), Lib. III, Cap. 62.

⁹⁶ Anoniem, *Ortus sanitatis* (Mainz, Jakob Meydenbach: 1491). Library of Congress, Incun. 1491. H75, Cap. 40.

*Gladi[us] is a fische so named because he is mouthed after the fascyō of a sworde poynt / and therefore often tymes he perseth ye shyppes thorough & so causeth them to be drowned.*⁹⁷

De bijgevoegde afbeelding is identiek aan die in de *Ortus sanitatis*, maar de rotspartij op de achtergrond en de vissen die zich hier verschuilen ontbreken. Ook hier is niet duidelijk welk dier de *Gladius* is.

In *Der Gart der Gesundheit* [...] is de beschrijving dezelfde als in de *Ortus sanitatis*:

*Isidorus. Gladius ist also genat / ein fisch der ein schneidenden schnabel hatt / darumb so ertrendet er die durchstochnen schiff.*⁹⁸

Op de bijgevoegde afbeelding zijn drie dieren weergegeven, waarvan een half verscholen achter een rots. Hoewel in de tekst alle dieren worden beschreven is niet te bepalen welke van de drie de *Gladius* is (Fig. II.33).

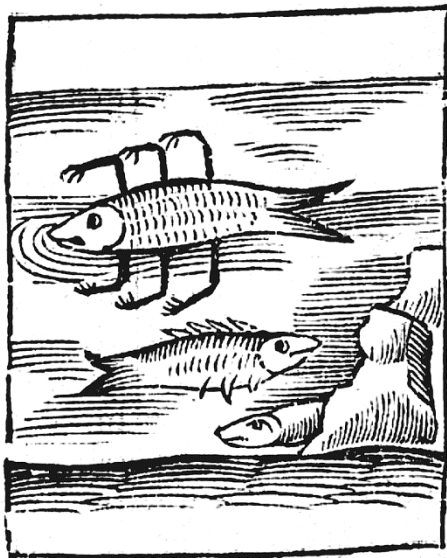

Fig. II.33. De *Gladius* in Anoniem, *Gart der Gesundheit*: zu Latein, *Hortus sanitatis* (Straatsburg, Mathias Apiarius: 1536), Lib. III, Cap. 39.

In de beschrijvingen van de *Gladius* verschillen in de besproken werken zowel de teksten als de afbeeldingen. In de Engelse vertaling wordt geen bronvermelding gegeven. Op de afbeeldingen is niet duidelijk welke van de weergegeven dieren de *Gladius* is. Daardoor is het niet mogelijk om het uiterlijk te vergelijken met de beschrijvingen.

De *Aries*

Hetzelfde geldt voor de teksten waarin aandacht wordt besteed aan de *Aries*. Ook hier is sprake van tekstuele en iconografische verschillen. De beschrijving van het dier in de *Ortus sanitatis* komt ongeveer overeen met die in de vier grote encyclopedieën:

*Plinius in eodem. Aries est piscis qui grassatur ut latro: nunc grandi navium in salo stantium occultatus umbra, si quem nandi voluptas invitet expectat, nunc elato extra aquam capite piscantium cymbas speculatur, occultatusque adnatans mergit.*⁹⁹

Vertaling:

Plinius over hetzelfde. De *Aries* is een vis die rondsluip als een jager: nu eens houdt hij zich verborgen in de schaduw van grote schepen die op volle zee voor anker liggen en wacht hij of

⁹⁷ Andrew, *The noble lyfe & natures of man*, Lib. III, Cap. 11.

⁹⁸ Anoniem, *Gart der Gesundheit*: zu Latein, *Hortus sanitatis* (Straatsburg, Mathias Apiarius: 1536), Lib. III, Cap. 39.

⁹⁹ Anoniem, *Ortus sanitatis* (Mainz, Jakob Meydenbach: 1491), Library of Congress, Incun. 1491. H75, Cap. 4.

iemand zin heeft om te gaan zwemmen, dan weer steekt hij zijn hoofd boven het water uit en spiedt hij naar roeibootjes van vissers, en heimelijk er naartoe zwemmend laat hij ze verdrinken.

In het midden van de afbeelding is de *Aries* weergegeven (Fig. II.34). Er zijn echter drie vissen afgebeeld die in uiterlijk verschillen (het bovenste dier heeft geen vinnen, het middelste heeft zowel rug- als buikvinnen en het onderste alleen een rugvin) waardoor het niet goed mogelijk is om te bepalen hoe het dier eruit ziet. Geen van de dieren heeft een ramskop, en ook de hoorns ontbreken. Evenmin is weergegeven hoe het dier argeloze zwemmers aanvalt. Hierdoor dragen de afgebeelde vissen op geen enkele wijze bij aan een beter begrip van de tekst. Hooguit kan worden opgemerkt dat de schuine strepen op het bovenste deel van het lichaam lijken op de tekening van de huid van de *Gladius* die is afgebeeld in de manuscripten KA 16 en 76 E 4 van Jacob van Maerlant. Deze tekening blijkt echter niet soortspecifiek te zijn: ook op het lichaam van de andere vissen op de afbeelding zijn strepen zichtbaar.

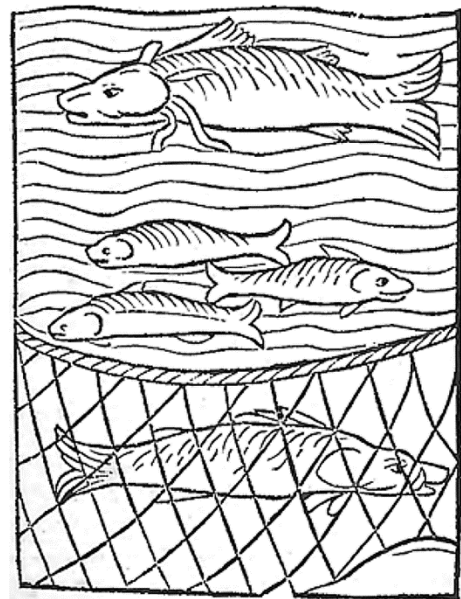

Fig. II.34. De *Aries* in Anoniem, *Ortus sanitatis* (Mainz, Jakob Meydenbach: 1491), Library of Congress, Incun. 1491. H75, Cap. 4.

Dezelfde afbeelding van het dier is opgenomen in hoofdstuk 4 van *The noble lyfe & natures [...]*. De autoriteit van Plinius, die als bron wordt vermeld, lijkt te rechtvaardigen dat de beschrijving zeer bondig is:

*Plinius saith that Aries is a fische.*¹⁰⁰

In *Der Gart der Gesundheit [...]* gunt de anonieme auteur Plinius eveneens het woord, maar nu met een veel uitgebreidere uitleg:

*Aries (spricht Plini.) ist ein fisch der da wüttet als ein mörder / yesz verbürget er sich under die schiff die im mör stond / unnd wartet da ob einen gelust zuschwimme / etwan so stoszt er sein haupt ausz de wasser und besicht wa die schiff feind der fischer / verborge schwimmt er dazu und ertrenckt sy.*¹⁰¹

¹⁰⁰ Andrew, *The noble lyfe & natures of man*, Cap. III.

¹⁰¹ Anoniem, *Gart der Gesundheit: zu Latein, Hortus sanitatis* (Straatsburg, Mathias Apiarius: 1536), Lib. III, Cap. 3.

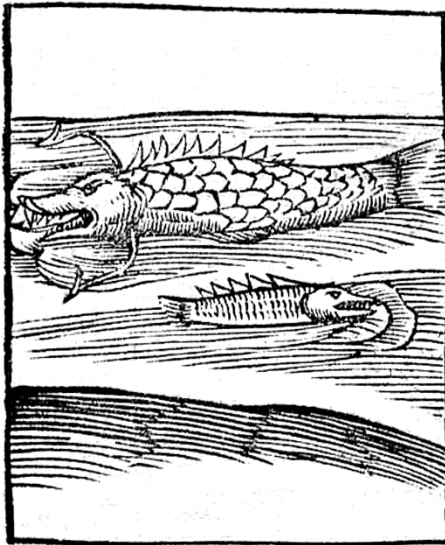

Fig. II.35. De *Aries* in Anoniem, *Gart der Gesundheit: zu Latein, Hortus sanitatis* (Straatsburg, Mathias Apiarius: 1536), Lib. III, Cap. 3.

Op de afbeelding is het dier onder de *Araneus* weergegeven (Fig. II.35). Het heeft een langgerekt lichaam met strepen, een spitse, geopende bek met tanden, en vijf scherpe rugvinnen. De staart is gedeeltelijk zichtbaar. Niet duidelijk is of het onder water is afgebeeld: de boeggolf bij de kop suggereert dat het deels boven water zwemt. Het uiterlijk lijkt enigszins op dat van de *Gladius* in hetzelfde werk (deze heeft echter ook buikvinnen en een minder lange bek), maar ook op dat van de vis *Aries* in de manuscripten van Jacob van Maerlant.

Noch het schip waaronder het zich schuilhoudt, noch de vissers die het dier aanvalt zijn op de afbeelding weergegeven. Daarmee gaat de illuminator voorbij aan de boodschap uit de beschrijving: kennelijk volstaat de angstaanjagende bek om aan te geven dat het dier gevaarlijk is.

Afgezien van de korte beschrijving in *The noble lyfe & natures [...]* komen de teksten over de *Aries* in de besproken werken inhoudelijk overeen. De afbeeldingen verschillen, en gaan voorbij aan het gevaar dat het dier vormt voor vissers.

Is bij de beschrijvingen en afbeeldingen in de *[H]ortus Sanitatis* en de daarvan afgeleide Engelse en Duitse vertalingen sprake van een tekstuele traditie? De *Gart der Gesundheit* volgt de oorspronkelijke, Latijnse tekst nauwkeurig. In de Engelse vertaling zijn de beschrijvingen ingekort. In een aantal teksten wordt verwezen naar klassieke auteurs en wordt gewezen op het gevaar dat de dieren vormen voor schepen en de opvarenden. Dit geldt ook voor de *Aries*. Daarmee lijkt de vogel als prooi voor het dier uit de manuscripten van Jacob van Maerlant van het toneel te zijn verdwenen. Dit impliceert dat de auteurs zich hebben gebaseerd op de beschrijving van Plinius (zoals wordt vermeld) en / of een manuscript van Thomas de Cantimpré met de oorspronkelijk tekst. Gezien de inhoudelijke overeenkomsten is een zekere lijn in de teksten aanwijsbaar.

Ook in de afbeeldingen zijn overeenkomsten zichtbaar, zowel tussen voorstellingen van hetzelfde dier als tussen die van verschillende dieren. Bij de *Monoceron* kan worden gesproken van een beeldtraditie: de afbeeldingen van het dier zijn vrijwel identiek. Dit geldt niet voor de andere dieren. Wel zijn alle dieren in hun habituele context afgebeeld en daardoor als waterdieren herkenbaar. Daardoor hebben de afbeeldingen een meer natuurhistorische karakter. Van hun gedragingen is in de voorstellingen niets terug te vinden: aan de boodschap van de teksten wordt voorbij gegaan. Er is dus sprake van een discrepantie tussen de teksten en de afbeeldingen.

II.2.1.3. HET ZEEDIER *MONOCEROS*, DE *GLADIUS* EN DE *ARIES* IN CANDIDUS' *DE OMNIUM ANIMANTIIUM NATURIS*

Na het verschijnen van de vier grote dertiende-eeuwse encyclopedieën van Vincent de Beauvais, Albertus Magnus, Thomas de Cantimpré en Jacob van Maerlant vormt het manuscript van de Italiaanse humanist Petrus Candidus (ook wel Piero Candido Decembrio genoemd (1399-1477)) uit 1460, een overbrugging naar de zestiende eeuw. In deze encyclopedie worden allerlei bestaande en niet-bestaande dieren en menselijke wezens beschreven. Het werk is een humanistische bewerking van de boeken IV tot en met IX van de tekst van Thomas de Cantimpré: diens beschrijvingen worden door Candidus aangevuld met de resultaten van eigen waarnemingen. Candidus volgt de indeling van Thomas de Cantimpré en Albertus Magnus door de dieren naar soort te beschrijven. Binnen de soorten hanteert hij een alfabetische indeling. In tegenstelling tot Thomas de Cantimpré voorziet Candidus de teksten niet van moraliserende boodschappen.¹⁰²

Aanvankelijk was het werk niet geïllustreerd. Het manuscript in het Vaticaan zou aan het eind van de zestiende eeuw zijn geïllustreerd door de Mantuese schilder Teodoro Ghisi (1536-1601) in een maniëristische stijl.¹⁰³ Daarbij heeft hij zelf afbeeldingen gezocht die het beste zouden passen bij de teksten. Hierdoor hebben sommige dieren, die later ook in Gesners *Historia animalium* en *Icones* zijn afgebeeld, in het manuscript van Candidus een andere naam gekregen.¹⁰⁴ Bovendien past de iconografie van deze afbeeldingen niet bij het vijftiende-eeuwse karakter van de tekst van Candidus.

De *Monoceros*

In het manuscript dat zich bevindt in het Vaticaan is op fol. 136r een viervoetig, gehoornd dier afgebeeld met een bijzonder uiterlijk: de *Monoceros* (Fig. II.36). Het dier heeft een geschubde huid, een staart met twee punten en een kleine rugvin die in meerdere punten eindigt, evenals de vin op het achterhoofd. Hierdoor lijkt het op een vis. Het dier heeft echter ook vier poten waarvan de beharing lijkt op het behang van een paardenbeen. In plaats van hoeven heeft het zwemvliezen met zeker vijf tenen. Door deze kenmerken lijkt het dier ook op een amfibie. De kop heeft een spitse snuit met een omgekrulde, geribbelde neus, het gebit van een carnivoor en een groot, rond oog. Afgezien van de kop met de korte, rechte hoorn lijkt het enigszins op de *Aries* in manuscript MS 11390 van Jacob van Maerlant.

¹⁰² Candidus, Petrus, *De omnium animantium naturis atque formis nec non rebus memoria et annotatione dignis ad illustrissimum principem dominum Ludovicum Gonzagam Mantuae marchionem* (1460). Biblioteca Apostolica Vaticana, Urb.lat. 276. De tekst werd geschreven in opdracht van Lodovico Gonzaga III, markies van Mantua, (1414-1478), en wordt bewaard in de Biblioteca Apostolica Vaticana. Op verzoek van de markies waren de onderste delen van de bladzijden vrijgelaten zodat illustraties konden worden toegevoegd om de teksten te verduidelijken. Het manuscript bestaat uit 234 folia. Er zijn vier exemplaren van de tekst bekend: in Bologna, München, Florence en in het Vaticaan; Zie ook Pyle, C. M., 'The Art and Science of Renaissance Natural History. Thomas of Cantimpré, Pier Candido Decembrio, Conrad Gessner, and Teodoro Ghisi' in *Vatican Library MS. Urb. Lat. 276*, *VIATOR* 27 (1996), pp. 265-321, pp. 273-278.

¹⁰³ De kunstenaar had een bijzondere interesse voor het schilderen van dieren, en onderhield contacten met de Italiaanse natuurhistoricus Ulysse Aldrovandi (1522-1605), die werkzaam was in het nabij gelegen Bologna. Als voorbeelden heeft hij de afbeeldingen gebruikt uit de werken van Gesner: *Historia animalium* en *Nomenclator aquatiliū animantium*. Deze auteurs worden in de hoofdstukken III en IV besproken.

¹⁰⁴ Gesner, Conrad, *Historiae animalium* (Zürich, Christopher Froschauer: 1558) en Gesner, Conrad, *Nomenclator aquatiliū animantium. Icones animalium aquatiliū* (Zürich, Christopher Froschauer: 1560). Zie Pyle, 'The Art and Science of Renaissance Natural History', pp. 283-313.

Fig. II.36. De *Monoceros* in Candidus, Petrus, *De omnium animantium naturis atque formis nec non rebus memoria et annotatione dignis ad illustrissimum principem dominum Ludovicum Gonzagam Mantuae marchionem* (1460). Biblioteca Apostolica Vaticana, Urb.lat. 276, fol. 136r.

In de tekst wordt - afgezien van de afmetingen van de hoorn - niets vermeld over het uiterlijk van het dier, behalve dat het volgens sommigen zou lijken op de *Monoceros* die op het land leeft. Belangwekkend is dat Candidus een voorbehoud maakt omdat hij - naar eigen zeggen - noch Aristoteles, noch een andere zegsman als betrouwbare bron heeft:

*Monoceros animal quod in mari nonnulli absoluta pene forma quem admodum in terra habitare existimant cornu pacuto et magno quo navigia penetrare dicitur atque immergere verum tarditatis maxime sed nec hunc beluem Aristotelem aut alium probatu virum auctorem habeo.*¹⁰⁵

Vertaling:

De *Monoceros* is een dier waarvan sommigen geloven dat het in zee leeft met bijna dezelfde vorm als degene op het land, met een scherpe en grote hoorn, waarmee hij - naar men zegt - schepen doorboort en tot zinken brengt. Hij is echter zeer traag. Maar ik heb wat betreft deze walvis noch Aristoteles noch een andere geloofwaardige man als zegsman.

De afbeelding van het gehoornde, hybride dier staat los van de tekst: de voorstelling geeft een gedetailleerd beeld van de *Monoceros*, maar toont niets over diens gevaarlijke karaktereigenschappen. Omgekeerd worden in de tekst vrijwel geen mededelingen gedaan over het uiterlijk van het dier. Daaruit blijkt dat de belangen, die de auteur en de latere illuminator aan het dier toekennen, sterk verschillen.

Ter vergelijking: de land-eenhoorn is in het manuscript (fol. 41r) weergegeven zoals Ktesias het dier beschrijft: een wit, paardachtig dier met een scharlaken hoofd en een lange, gladde, driekleurige hoorn op het voorhoofd. De volgorde van de kleuren is anders: Candidus' eenhoorn heeft bij de basis een zwarte kleur, is wit in het midden en blauw aan het eind.

De *Gladius*

Candidus beschrijft de *Gladius* eveneens als een gevaarlijk dier: het zou groot zijn, en schepen aanvallen en doen zinken. De auteur refereert in zijn beschrijving aan Plinius:

*Gladius monstrum maris: ut plinius refert a re nomen sortitum. Nam rostrum ensis in modum acutum gerit quo naves dilla cerat ac mergit forma & statura ingens.*¹⁰⁶

Vertaling:

De *Gladius*, een zeemonster: de naam is - zoals Plinius vermeldt - ontleend aan zijn verschijningsvorm. Want hij heeft een snuit zo scherp als een zwaard waarmee hij schepen uiteenrukt en doet zinken - enorm qua vorm en gestalte.

De *Gladius* is afgebeeld met een lange, spitse bek, buik- en rugvinnen en een brede staart. De schubben zijn niet weergegeven (Fig. II.37). De lichaamsbouw van het dier lijkt enigszins op die van de *Gladius* in de manuscripten KA 16 en 76 E 4 van Jacob van Maerlant. Het schip is niet weergegeven.

¹⁰⁵ Candidus, Petrus, *De omnium animantium naturis*, Urb.lat. 276, fol. 136r.

¹⁰⁶ Candidus, Petrus, *De omnium animantium naturis*. Urb.lat. 276, fol. 134r.

Fig. II.37. De *Gladius* in Candidus, Petrus, *De omnium animantium naturis atque formis nec non rebus memoria et annotatione dignis ad illustrissimum principem dominum Ludovicum Gonzagam Mantuae marchionem* (1460). Biblioteca Apostolica Vaticana, Urb.lat. 276, fol. 134r.

De *Aries*

In hetzelfde manuscript is op fol. 144v de *Aries maris* beschreven en afgebeeld. Het dier heeft een ramskop met aan de zijkanten twee gekrulde hoorns (Fig. II.38).

Fig. II.38. De *Aries maris* in Candidus, Petrus, *De omnium animantium naturis atque formis nec non rebus memoria et annotatione dignis ad illustrissimum principem dominum Ludovicum Gonzagam Mantuae marchionem* (1460). Biblioteca Apostolica Vaticana, Urb.lat. 276, fol. 144v.

De tekst komt ongeveer overeen met de beschrijving van de *Aries* in de *[H]ortus sanitatis*. Het dier zou zich verborgen houden in de schaduw om vervolgens een nietsvermoedende zwemmer aan te vallen en te laten verdrinken. De vissers in de roeibootjes worden echter niet als slachtoffers vermeld:

*Aries maris piscis et latro ueluti magnarum navium in salo stantium. Nam sub umbra occultatus si quem nandi uoluptas inuitet operitur elatoque, extra aquam capite speculatur occultus donec annatantes mergat de cuius forma nil ulterius scriptum est.*¹⁰⁷

Vertaling:

De *Aries* is een zeevis die als het ware jaagt op grote schepen die op volle zee voor anker liggen. Want hij houdt zich schuil in de schaduw en wacht af of iemand zin heeft om te gaan zwemmen, en nadat hij zijn kop boven het water uitgestoken heeft spiedt hij net zo lang heimelijk om zich heen, tot hij de mensen die komen aanzwemmen naar beneden kan trekken. Over zijn gedaante is verder niets geschreven.

Opmerkelijk is dat hier het woord 'navium' wordt gebruikt: van vogels als slachtoffers is geen sprake. Waarschijnlijk een manuscript van Thomas de Cantimpré met de originele tekst als bron is gebruikt.

Ook hier hebben de tekst en de afbeelding geen enkel verband met elkaar. De aanval op nietsvermoedende zwemmers is niet weergegeven.

In zijn beschrijvingen van de dieren is Candidus terughoudend. Hij vermeldt hun eigenschappen en refereert aan klassieke auteurs, maar stelt zich voorzichtig op. In zijn beschrijving van de *Monoceros* klinkt de uitspraak van Albertus Magnus door, maar kwalificaties als 'monster' ontbreken, en zijn teksten bevatten geen moraliserende boodschap. De tekst over de *Monoceros* verschilt in dit opzicht niet van die van zijn beschrijvingen van andere (gehoorde) zeedieren. De bijgevoegde afbeeldingen zijn in iconografisch opzicht moeilijk te interpreteren omdat ze later zijn toegevoegd. Doordat het water niet is weergegeven zijn de dieren bovendien buiten de context van hun habitat geplaatst. Hierdoor krijgen de beschrijvingen van de dieren het karakter van een natuurhistorische tekst. Een associatie met de land-

¹⁰⁷ Candidus, Petrus, *De omnium animantium naturis*, Urb. lat. 276, fol. 144v.

eenhoorn is niet aanwijsbaar: daarvoor verschilt het uiterlijk van de hoorns van de *Monoceros* en het zeedier *Monoceros* teveel.

II.2.2. EVALUATIE

Vincent de Beauvais, de eerste auteur van wie bekend is dat hij het zeedier *Monoceros* beschrijft, vermeldt in zijn tekst het gevaar dat het dier zou vormen voor zeelieden. Deze tekst wordt overgenomen en aangevuld door andere auteurs. In latere beschrijvingen wordt de tekst steeds aan Albertus Magnus toegeschreven.¹⁰⁸ Het dier wordt steeds *Monoceros* genoemd en als zeemonster aangeduid. Over het uiterlijk wordt alleen vermeld dat het een grote hoorn op zijn voorhoofd draagt. De medische eigenschappen van de hoorn, en de habitat van het dier worden niet beschreven. Jacob van Maerlant verwijst als bron naar de *Liber rerum*. In de eerste zinsnede - 'Monocheros, na onsen horen' - stelt hij zich echter ook behoudend op. Dit geldt ook voor de voorzichtige benadering van Candidus.

Het belangrijkste in de vroege beschrijvingen lijkt de religieus-moraliserende boodschap te zijn, die in vrijwel iedere tekst wordt herhaald. In latere teksten, zoals de *Ortus sanitatis* en de Engels en Duitse vertalingen, en in de tekst van Candidus, ontbreekt de moraliserende boodschap. Er is dus sprake van een tekstele imitatietraditie die langzamerhand wordt verlaten.

Bij de beschrijvingen in de besproken teksten van Vincent de Beauvais en Albertus Magnus zijn geen afbeeldingen gevoegd. De voorstellingen van de dieren in de vier grote encyclopedieën tonen overeenkomsten, zowel in de beschrijvingen van dezelfde auteur als in teksten van andere auteurs. Er zijn echter ook verschillen aanwijsbaar. Opmerkelijk is dat de afbeeldingen lijken op die van andere gehoornde zeedieren, die worden beschreven in dezelfde werken. De vroege afbeeldingen tonen de dieren in hun habitat waarbij het gevaar dat zij vormen voor zeelieden en zwemmers (en bij Jacob van Maerlant voor vogels) in een aantal gevallen aanschouwelijk wordt gemaakt. Latere voorstellingen hebben een meer natuurhistorisch karakter waarbij de dieren buiten de context van hun habitat zijn weergegeven.

Geconcludeerd kan worden dat bij de afbeeldingen in de manuscripten tot op zekere hoogte een lijn van overeenkomsten aanwijsbaar is. Van een beeldtraditie kan - mede door het geringe aantal afbeeldingen - niet of nauwelijks worden gesproken. Doordat de teksten in de manuscripten in de loop van de tijd vrijwel ongewijzigd blijven terwijl de afbeeldingen zowel in narratief als iconografisch opzicht veranderen ontstaat in een aantal beschrijvingen een discrepantie tussen de inhoud van de tekst en de bijgevoegde voorstelling. In de gedrukte werken worden de afbeeldingen (houtdrukken) - zij het soms in iets gewijzigde vorm - eveneens in latere vertalingen gebruikt, mogelijk ook om praktische redenen. Daardoor zijn meer overeenkomsten aanwijsbaar. Omdat de boodschap van de beschrijvingen niet wordt weergegeven in de afbeeldingen is ook in de gedrukte werken sprake van een discrepantie tussen de teksten en de manier waarop de dieren zijn afgebeeld.

Uit de beschrijvingen van de *Monoceros* in de hierboven besproken manuscripten blijkt dat het zeedier *Monoceros* geen uitzonderingspositie inneemt ten opzichte van andere gehoornde zeedieren. De beschrijvingen komen qua lengte en formulering ongeveer overeen. Ook de afbeeldingen zijn in dezelfde stijl vervaardigd. De religieus-moraliserende boodschap in de beschrijvingen van de *Monoceros* in de vier grote encyclopedieën en de *Ortus sanitatis* geeft aan dat de gedragingen van het dier door goddelijke beschikking worden gestuurd zodat het gevaar voor de zeelieden beperkt is. Deze boodschap ontbreekt bij de beschrijving van Candidus en bij die van de andere dieren.

Betekent dit dat het zeedier *Monoceros* - net als de land-eenhoorn - als een goddelijk instrument werd beschouwd? Een beschrijving van de *Monoceros maris* uit ca. 1340 van Pierre Bersuire (ca. 1290-1362) geeft hierover uitsluitsel. Zijn *Reductorium morale* is een encyclopedisch werk met enkele duizenden Bijbelse termen, en had als doel om alles wat bekend was over God, de natuur en de zichtbare en

¹⁰⁸ Albertus Magnus, *De animalibus*, Lib. XXIV, Cap. 44.

onzichtbare wereld te 'reduceren' tot moraliserende commentaren en interpretaties die konden worden gebruikt voor preken.¹⁰⁹

Bersuire betitelt het zeedier *Monoceros* als *Monoceros maris*, en beschrijft het als een zeemonster met een grote scherpe hoorn midden op het voorhoofd waarmee het schepen doormidden zou breken. Omdat het dier langzaam is zouden de zeelieden tijdig kunnen ontsnappen. Bersuire verwijst hiermee naar de beschrijvingen van de *Monoceros* in de manuscripten van Vincent de Beauvais, Albertus Magnus en Thomas de Cantimpré: diens werk *De natura rerum* wordt door Bersuire expliciet vermeld. Tot hier toe past zijn beschrijving in de traditie van de middeleeuwse auteurs. Opmerkelijk is echter dat hij - in tegenstelling tot deze auteurs - ook een religieuze symboliek toeschrijft aan het dier:

*Charissimi monoceros, qui dicitur aut monos quod est unum, & ceras quod est cornu, quasi habens unicum cornu, potest mihi significare Christum, qui scilicet habet cornu poténtiae singularis.*¹¹⁰

Vertaling:

Dierbare [lezers], de *Monoceros*, die enerzijds 'monos' genoemd wordt, wat 'één' betekent, anderzijds 'ceras', wat 'hoorn' betekent, omdat hij zogenaamd één hoorn heeft, kan voor mij Christus betekenen, die natuurlijk de hoorn van de absolute macht heeft.

Bersuire vervolgt zijn vergelijking door te zeggen dat, zoals de *Monoceros* van nature langzaam is, ook Christus' gerechtigheid langzaam is. Door de penitentie heeft de zondaar echter genoeg tijd om zijn straf te ontlopen. Hiermee kent hij aan het dier, door het met Christus te vergelijken, een religieus-moraliserende symboliek toe als boodschapper en instrument van goddelijke gerechtigheid. De religieuze symboliek die aan de land-eenhoorn werd toegeschreven wordt in deze beschrijving overgedragen op zijn maritieme variant.

II.2.3. CONCLUSIE

In de klassieke teksten, in de *Physiologus* en in de bestiaaria wordt het zeedier *Monoceros* niet beschreven of afgebeeld. Deze geschriften lijken geen informatiebron voor de middeleeuwse auteurs te vormen. Op de afbeeldingen in de manuscripten is het oppervlak van de hoorn niet altijd gespiraliseerd weergegeven. Hetzelfde geldt voor het uiterlijk van de hoorn van de land-eenhoorn. Waar dat wel het geval is, worden in hetzelfde manuscript beide dieren soms - maar niet altijd - met een gespiraliseerde hoorn afgebeeld. Het woeste karakter van de land-eenhoorn, dat voor het eerst door Megasthenes is beschreven, en zijn gedragingen jegens vijanden (die hij met zijn hoorn doorboort) worden overgedragen op zijn maritieme variant. Bij beide dieren schuilen in de hoorn de krachten die het onoverwinnelijk maken. Er zijn ook verschillen: de land-eenhoorn zou zich snel kunnen voortbewegen terwijl het zeedier een trage zwemmer is. Van de land-eenhoorn worden de habitat en het paardachtige uiterlijk duidelijk beschreven. In de beschrijvingen van het zeedier wordt volstaan met de vermelding dat het dier een grote hoorn op het

¹⁰⁹ Bersuire, Pierre, *Reductorium morale* (1375-1400), Lib. I-IX. Bibliothèque nationale de France, Département des manuscrits, Latin 14276. Zie <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9066084h/f328.item>. Bezocht 26-6-2018. De Franse encyclopedist, moralist en vertaler Pierre Bersuire (ook genoemd Bercharius, Petrus, ca. 1290-1362) trad aanvankelijk toe tot de orde van de Franciscanen. De eerste jaren van zijn carrière (tot ca. 1350) bracht hij door aan het pauselijke hof in Avignon, waar hij toegang had tot de bibliotheek, en uitgebreide moraliserende theologische verhandelingen in het Latijn schreef. Vanaf 1350 woonde hij in Parijs. Hij studeerde theologie, maar werd gevangen gezet op beschuldiging van ketterij. Na zijn vrijlating in 1354 werd hij prior van de Benedictijner abdij in Saint-Eloy bij Parijs, waar hij tot zijn overlijden verbleef. Zijn belangrijkste werk is het *Reductorium morale*, dat aan kardinaal Pierre des Prés werd opgedragen, en bestaat uit zestien boeken. In Lib. IX (de pagina's zijn niet genummerd) wordt de *Monoceros* beschreven. Van de tekst zijn diverse kopieën gemaakt. Waarschijnlijk is de oudste tekst een manuscript dat is gemaakt in de abdij Saint-Victor in Parijs tussen 1375 en 1400. Het bevat Lib. I - Lib. IX. Een aantal werken bevindt zich in de Bibliothèque nationale de France. Diverse van zijn teksten vertaalde Bersuire in het Frans. Zie Kibler, W. W., Zinn, G.A., eds. L. Earp, J. Bell Henneman Jr., *Medieval France: An Encyclopedia* (New York - Londen, Garland Publishing, Inc.: 1995), p. 220.

¹¹⁰ Bindonus, Gaspar, *Reductorii moralis Berchorij Pictauensis Ordinis diui Benedecti libri quatuordecim. Perfectam officiorum atque morum rationem, ac pene totam naturae diligenter complectentes historiam* (Venetië, Gaspar Bindonus: 1589), Lib. IX, Cap. 79, p. 294.

voorhoofd heeft. De afbeeldingen tonen veelal een gehoornde vis en in sommige gevallen een dier met twee of vier poten.

Aan de gedragingen van zowel de land-eenhoorn als zijn maritieme variant wordt een religieus-moraliserende betekenis gehecht: beide dieren fungeren als instrumenten van goddelijke gerechtigheid. Opmerkelijk is dat van de zuiverende eigenschappen (zowel in fysieke als in religieuze betekenis) die aan de hoorn van de land-eenhoorn worden toegeschreven, bij het zeedier *Monoceros* geen sprake is.

Betekent dit dat het zeedier *Monoceros* is afgeleid van de land-eenhoorn? Uit de middeleeuwse beschrijvingen en afbeeldingen is dit niet expliciet af te leiden. Thomas de Cantimpré is de enige auteur die in zijn beschrijving van het zeedier *Monoceros* verwijst naar de land-eenhoorn, maar dit betreft een linguïstische associatie. De land-eenhoorn en diens maritieme variant lijken in deze geschriften - hoewel zij bepaalde eigenschappen delen - ieder een eigen bestaan te leiden.

II.3. DE HOORN ALS 'BEWIJS'? DE MOGELIJKE BRONNEN VAN INFORMATIE OVER HET ZEEDIER *MONOCEROS*

Is het gehoornde zeedier *Monoceros* - net als de land-eenhoorn - een voortbrengsel van de menselijke geest dat uitsluitend is gebaseerd op de overlevering uit geschriften uit de oudheid? Omdat het dier - zoals gezegd - niet is beschreven in de klassieke geschriften zou dit betekenen dat het uiterlijk van zijn hoorn zou kunnen zijn ontleend aan de beschrijvingen van de hoorn van de land-eenhoorn, en / of aan waarnemingen van fysieke hoorns.

Het uiterlijk van de hoorn van de land-eenhoorn wordt door klassieke en middeleeuwse auteurs gedetailleerd beschreven. De lengte van de hoorn, die door Ktesias op ca. vijftig cm. wordt geschat, 'groeit' via Plinius (ca. honderd cm.) uit tot ca. 150 cm. bij Isidorus en Solinus. De kleur verandert van driekleurig of zwart naar ivoor rond ca. 1200. De vorm verandert van een korte, scherpe hoorn tot een sikkelvormige, lange hoorn in de middeleeuwen. Megasthenes en Aelianus zijn de eerste auteurs die de ringen of spiralen op het oppervlak vermelden. Vanaf ca. 1200 wordt als regel beschreven dat de hoorn een linksom gewonden spiraalvorm heeft.¹¹¹

Onderkenden de klassieke en middeleeuwse auteurs dat de eenhoorn-hoorn in feite de tand van de narwal was? In hun teksten verwijzen zij alleen naar eerdere beschrijvingen. Eigen waarnemingen spelen geen rol.

Een tweede vraag is of de klassieke en middeleeuwse auteurs de mogelijkheid hadden om de hoorn zelf te onderzoeken. Hoorns zullen niet, of nauwelijks voorhanden zijn geweest. Hetzelfde probleem geldt het onderzoek van intacte dieren. Een exemplaar van een land-eenhoorn was niet beschikbaar, en de kans dat in gebieden, die ver zijn verwijderd van de Arctische zeeën, een narwal zou worden gevangen of zou aanspoelen is zeer gering. Ook het transport van een narwal vanuit het Noorden zou, omdat het dode dier tijdens de langdurige reis zou vergaan, vrijwel onmogelijk zijn. De hoorn (c.q. tand), die wel kon worden vervoerd, lijkt daarom niet alleen het enige tastbare bewijs te zijn dat de land-eenhoorn in de realiteit zou voorkomen, maar ook het enige lichaamsdeel dat door geleerden in de meer zuidelijk gelegen delen van Europa en in het Midden-Oosten - zo zij hiertoe de kans kregen - kon worden onderzocht.

Mogelijk biedt de spiraalvorm van de hoorn een aanwijzing dat deze auteurs hun beschrijvingen niet alleen baseerden op de teksten van hun voorgangers, maar ook op informatie over fysieke hoorns. Misschien hebben zij zelfs hoorns in werkelijkheid gezien. Dit roept de vraag op of mogelijk, en zo ja in welke periode, narwaltanden vanuit het Arctische gebied via handelswegen zijn aangevoerd tot in de gebieden rond de Middellandse Zee.

¹¹¹ Godfredsen, *The Unicorn*, p. 152.

II.3.1. DE HANDEL IN EENHOORN-HOORNS

In de oudheid werd door de Grieken het Noorden als de begrenzing van het bewoonde continent beschouwd. Deze noordelijke regio bestond uit een oceaan die het hele continent omringde: een onbewoonbaar, woest gebied dat altijd bevroren was ('eremoi' genoemd), en een regio met extreme klimaatomstandigheden, die de bekende wereld begrepsden. Deze gebieden, waar alleen monsters zouden leven, werden 'eschatai' genoemd: de meest afgelegen streken. Omdat deze gebieden, niet alleen in de oudheid, maar ook in de middeleeuwen, als ontoegankelijk voor mensen werden beschouwd, zouden ze pas in de vroegmoderne tijd worden geëxploreerd.¹¹² Dit zou betekenen dat de Arctische wateren in de oudheid onbekend gebied waren voor de volkeren rond de Middellandse Zee.

Tussen West-Europa en het mediterrane gebied bestonden echter in de oudheid al uitgebreide handelscontacten. Rond 600 voor Christus was Massalia (het huidige Marseille) een knooppunt in de handel tussen de Kelten in West-Europa en de Grieken, Carthagers en Etrusken. Ook de Phoeniciërs zeilden vanuit Cadix naar de Britse eilanden.¹¹³ De ontdekkingsreiziger Pytheas (vierde eeuw voor Christus), afkomstig uit Massalia, exploreerde de gebieden tot de Noordelijke IJsee.¹¹⁴ In de loop van de eeuwen droegen de expansie van het Romeinse Rijk tot in West-Europa en de Britse eilanden, de invasie van de Noormannen tot in het Middellandse Zeegebied en de kruistochten bij aan de handelscontacten tussen Noord-Europa, het Midden Oosten, Afrika en Azië, waarin Alexandrië een knooppunt vormde.¹¹⁵

Het lijkt aannemelijk dat narwaltanden via deze routes vanuit het Noorden hun weg hebben gevonden naar West-Europa en de gebieden rond de Middellandse Zee. Archeologische vondsten wijzen erop dat reeds voor 793 contacten bestonden tussen de Noormannen (ook Vikingen genoemd) en het Europese continent en de Britse eilanden. Waarschijnlijk hebben Scandinavische handelaren al eeuwen daarvoor handel gedreven met deze gebieden.¹¹⁶ De vroegste reportage van de vangst van walrussen (waartoe ook de narwallen worden gerekend, omdat men geen onderscheid maakte tussen de tanden van de dieren) dateert volgens Laufer uit het laatste deel van de negende eeuw. Als voorbeeld vermeldt hij de reis van de Noorman Ohthare, afkomstig uit Helgoland, die ca. 870-880 rond de Noordkaap zeilde, op

¹¹² Small, M., 'From jellied seas to open waterways: redefining the northern limit of the knowable world', *Renaissance Studies* 21 (2007), pp. 315-339, p. 316.

¹¹³ Tin, afkomstig uit Noord-West Frankrijk en Engeland, en wijn en aardewerk uit Griekenland vormden een belangrijke handelswaar. Zie Abulafia, D., *The Great Sea. A Human History of the Mediterranean* (Londen, Penguin Books Ltd: 2011), pp. 124-125.

¹¹⁴ Pytheas reisde over land naar Bordeaux, zeilde vervolgens via de kust naar Bretagne en maakte de oversteek naar de Britse eilanden. Van daaruit voer hij via Cornwall, de Ierse Zee langs de kust van Groot-Brittannië naar de Hebriden en de Orkney-eilanden. Als passagier van een lokaal schip bezocht hij een land dat hij Thule noemt. Mogelijk voer hij ook naar de kusten van Noorwegen. Langs de oostkust van Brittannië reisde hij terug naar het zuiden, waarbij hij de kusten van de Noordzee, de Oostzee en de Baltische kuststreken aandeed. Via de Noordzee en de kust van Frankrijk keerde hij terug naar Massalia. Het verslag van zijn reis is bekend door wat andere auteurs, onder wie Plinius de Oudere, over hem hebben geschreven. Zie Cunliffe, B., *The Extraordinary Voyage of Pytheas the Greek* (Londen, Allen Lane/Penguin: 2001).

¹¹⁵ Abulafia, D., *The Great Sea*, pp. 208-305.

¹¹⁶ In de achtste eeuw drongen de Vikingen het noordwestelijk deel van Rusland binnen, om van daar uit verder te trekken naar het Byzantijnse Rijk en het Arabische Kalifaat. In het westen plunderden ze de kusten van de Britse eilanden, Ierland, de Noordzee, en het Frankische Rijk. Dat de plunderingen niet beperkt bleven tot de kustgebieden blijkt uit de schattingen die rond 850 door de Frankische vorsten moesten worden betaald om verwoesting in de gebieden rond de Seine en de Somme te laten stoppen. In 865 werd Parijs belegerd. Vanaf de negende eeuw ontstond - naast de handelscontacten - een uitgebreide kolonisatie van zowel bewoonde als onbewoonde gebieden in Groenland, Noord-Amerika, de eilanden in het noordelijk deel van de Atlantische Oceaan, en de gebieden rond de Middellandse Zee, waaronder het Midden Oosten en Noord-Afrika. Vooral zilver, maar ook luxe goederen en slaven werden op grote schaal verhandeld. De ontdekking van Groenland en Vinland, gelegen aan de noord-oostkust van het Noord-Amerikaanse continent, vond plaats in de negende eeuw. In 874 werd IJsland gekoloniseerd, in 982 gevolgd door Groenland. Deze nederzettingen bleven bestaan tot in het begin van de vijftiende eeuw. Uiteindelijk werden ze door gebrekkige leefomstandigheden - waaronder weinig mogelijkheden voor landbouw - verlaten. Zie Andersson, G., Score, D., 'Op handelsreis' in ed. V.T. van Vilsteren, *Vikingen!* (Drents Museum Assen / Zwolle, WBooks: 2012), pp. 141-153, pp. 7-19, 10-12, 144-146. Zie Andersson, 'We noemen ze Vikingen', pp. 7-19, pp. 7, 10-12.

jacht naar 'horshvael' (= 'paardenwalvissen'), 'which have in their teeth bones of great price and excellencie'.¹¹⁷

Een vroege vermelding van tanden die waarschijnlijk afkomstig zijn van een narwal is te vinden in een reisverslag over een zeereis uit 1126, dat pas in 1643 werd gedrukt. De IJslandse geschiedschrijver Arngrímur Jónsson (1568-1648) beschrijft hoe Arnhaldus, de eerste bisschop van IJsland, in 1126 op weg naar zijn diocesis schipbreuk leed bij de 'Isthmus Occidentalis Islandiae', de westkust van IJsland. De bisschop overleefde als enige: hij werd ter nauwer nood gered. Volgens Jónsson bevond zich op het vasteland (in de buurt van de schipbreuk) een moeras dat *Lúkatiorn* (dodenmoeras) werd genoemd vanwege het grote aantal verdrinken zeelieden dat door de eeuwen heen daar aanspoelde. In dit moeras zouden eveneens de kostbare 'dentes balenarum' zijn gevonden die na de schipbreuk van 1126 aan land waren gespoeld:

*Ibidem quoque reperti sunt subinde, dentes balenarum, precio sive[l]l] potiores, naufragio submersi, maris aestu, in siccum rejecti, ac literis Runicis, indelebili glutine, rubescentis coloris, inscripti, ut nautarum quilibet suos, peracta aliquando navigatione recognosceret.*¹¹⁸

Vertaling:

Op dezelfde plaats zijn ook dikwijls tanden van walvissen aangetroffen, kostbaar of erg belangrijk, bij een schipbreuk gezonken, bij vloed, op het droge angespoeld, en voorzien van Runetekens, met een onvergankelijke lijm, roodkleurig, beschreven, zodat, ongeacht welke zeeman, na het eens voltooien van zijn zeetocht, de zijne zou herkennen.

Deze gemerkte tanden waren kennelijk zeer kostbaar en zouden in de komende eeuwen alleen maar in waarde toenemen. Volgens Shepard zijn deze tanden de 'true unicorns' horns' die uiteindelijk een plaats kregen in de schatkamers van vorsten.¹¹⁹ Drie tanden waarop runetekens zijn gegraveerd bevinden zich in de collectie van het Rijksmuseum te Amsterdam (Fig. II.39). De hoorns zijn afkomstig uit de Mariakerk in Utrecht waar zij eeuwenlang als kandelaars werden gebruikt. Op katholieke feestdagen werden op de punten kaarsen bevestigd, en werden de hoorns op het hoofdaltaar geplaatst. De hoorns zouden in het bezit van de Rooms-Duitse keizer Hendrik IV (1050-1106) zijn geweest.¹²⁰

Fig. II.39. Eenhoorn-hoorn met runetekens. Zilverbeslag aan beide einden (ca. 1000-1099), Lengte 139 cm. Collectie Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr. NG-NM-2808.

¹¹⁷ Laufer, B., 'Arabic and Chinese Trade in Walrus and Narwhal Ivory', in *T'oung Pao* 14 (1913), pp. 315-372, p. 337, en <http://chinese-unicorn.com/ch27/>. Bezocht 26-6-2018. Recent is ontdekt dat tenminste drieduizend jaar geleden - duizend jaar eerder dan tot nu werd verondersteld - op walvissen werd gejaagd. Archeologen ontdekten bij een site aan de zuidkust van het Chukotka schiereiland (gelegen aan de noord-oostkust van Rusland) een ivoren sculptuur van ca. vijftig cm. lang met daarop afbeeldingen van mensen en dieren, waaronder jagers in umiaks die met harpoenen op walvissen jaagden. (Een umiak is een boot, gemaakt van houten spanten die met dierenhuiden zijn bespannen, en werd gebruikt door de Eskimo's of Inuit). Aangenomen mag worden dat ook op narwallen werd gejaagd. <https://www.sciencedaily.com/releases/2008/04/080404160335.htm>. Bezocht 26-6-2018.

¹¹⁸ Jónsson, Arngrímur, Pontanus, Johannes Isaacius, *Specimen Islandiae historicum, et magna ex parte Chorographicum: anno Jesú Christi 874 primum habitari captae: quo simul sententia contraria, D. Ioh. Isaci Pontani, regis Daniae historiographi in placidam considerationem venit* (Amsterdam, Janssonius: 1643), p. 155; Gerritsen, *Het spoor van de eenhoorn*, p. 174.

¹¹⁹ Hieraan wordt in het volgende hoofdstuk aandacht besteed. Shepard, *The Lore of the Unicorn*, p. 254.

¹²⁰ <https://www.rijksmuseum.nl/en/collection/NG-NM-2808>. Bezocht 26-6-2018.

Behalve deze westelijke route bestond er ook een oostelijke route. Laufer geeft aan dat ook via China ivoor uit de Arctische gebieden naar het Midden-Oosten en Europa werd getransporteerd. Als voorbeeld beschrijft hij dat rond het midden van de derde eeuw na Christus de bevolking van de Chinese provincie Su-Shên bekend was met ivoor van zeedieren dat werd gebruikt voor het maken van wapens.¹²¹ Dit ivoor - waaronder ook narwaltanden - werd via Kirgizië getransporteerd en verhandeld in Turkije en Arabië.¹²²

Uit bovenstaande beschrijving blijkt dat reeds in de oudheid handelscontacten bestonden tussen Scandinavië, het Europese continent, Afrika en Azië, en de kusten en eilanden in het Arctische gebied: het leefgebied van de narwal. Daarmee wordt aannemelijk dat middeleeuwse auteurs - en waarschijnlijk ook hun klassieke voorgangers - bekend zijn geweest met de tanden van de narwal.¹²³

Een andere bron van informatie zijn mogelijk waarnemingen van land-eenhoorns die in reisverhalen zijn beschreven. Ook in deze beschrijvingen komt het uiterlijk van de hoorn aan de orde. Zo zou de Venetiaanse ontdekkingsreiziger Marco Polo (ca. 1254-1324) de land-eenhoorn hebben waargenomen tijdens zijn reis naar het verre Oosten.¹²⁴ Van de pelgrimage naar het Heilige Land, die de Duitse geestelijke Bernard von Breydenbach in 1483 ondernam, is een reisverslag overgeleverd waarin de land-eenhoorn is afgebeeld tussen allerlei dieren die hij waarnam. De afbeelding toont een paardachtig dier met een lange gespiraliseerde hoorn.¹²⁵

Dat narwaltanden daadwerkelijk vanuit Azië hun weg vonden naar Europa blijkt uit de eenhoorn-hoorn die rond 807 door Aaron (Haroud -al-Rachid), de koning van Perzië, werd geschonken aan Karel de Grote (747 of 748-814). De vorst bracht de hoorn onder in zijn schatkamer in Aken. Zijn kleinzoon Karel de Kale (823-877) schonk de hoorn aan de abdij van S. Denis.¹²⁶

De hoorn werd bewaard in de kathedraal van de abdij en wordt in een inventarislijst uit 1505 vermeld:

*Dessus ladicte coulompne, une licorne de six piedz et demy et ung poulce de long, poysant vintg cinq mars trois onces; prisée six mille quatre vings diz escuz, pour ce cy^m iij^{xx} x^v*¹²⁷

Dat de hoorn werd beschouwd als een kostbaar object blijkt uit de beschrijving in de inventarislijst:

*...cette pièce la plus rare et la plus exquise qui soit en toute l'europe, voir mesme le reste du monde.*¹²⁸

¹²¹ Laufer, 'Arabic and Chinese Trade in Walrus and Narwhal Ivory', pp. 315-372, p. 349.

¹²² Laufer, 'Arabic and Chinese Trade in Walrus and Narwhal Ivory', p. 354.

¹²³ Een enkele keer kwam het voor dat narwallen in de Britse wateren werdenesignaleerd. Van walrussen was dit niet bekend. Op grond hiervan concludeert de auteur dat de Ieren narwaltanden gebruikten voor het vervaardigen van hun wapens. Zie Laufer 'Arabic and Chinese Trade in Walrus and Narwhal Ivory', pp. 315-372, p. 333-334; Solinus beschrijft in hoofdstuk XXXV van zijn *Polyhistor* uit de derde eeuw na Christus dat de inwoners van Ierland gevesten voor zwaarden maakten van ivoor, afkomstig van zeedieren. Mogelijk gaat het hier om narwaltanden. Zie Solinus, Gaius Julius, *Polyhistor*, Cap XXXV. Solinus, Gaius Julius, *Polyhistor*, ed. T. Mommsen (Berlijn, Weidmann: 1895).

¹²⁴ Polo, Marco, vert. H. Yule, eds. H. Cordier, J. Murray, *The Travels of Marco Polo* (Londen, 1920). In hoofdstuk CXXV en CLXVII beschrijft Marco Polo zijn confrontaties met de land-eenhoorn in Birma en Sumatra. Zie Godfredsen, *The Unicorn*, p. 148; Einhorn, *Spiritualis Unicornis*, p. 169; Freeman, *The Unicorn Tapestries*, p. 36.

¹²⁵ Breydenbach, Bernhard von, *Peregrinatio in terram sanctam* (Mainz, Peter Schöffer: 1486). De Nederlandse graveur Erhardt Rewich maakte in 1488 een verslag van deze reis dat hij illustreerde met zelfgemaakte houtsneden: *Die heylighe bevarden tot dat heylighe grafft in Jherusalem* (Mainz, Erhardt Rewich van Utrecht: 1488), fol. 158r. Zie Gerritsen, *Het spoor van de eenhoorn*, pp. 80-81; Godfredsen, *The Unicorn*, pp. 149-151.

¹²⁶ <http://saintdenis-tombeaux.forumculture.net/t153-inventaire-de-1710-du-tresor-de-saint-denis>. Bezocht 26-6-2018. De stad ontstond op de plaats waar in ca. 250 na Christus de heilige Dionysius door de Romeinen werd onthoofd en begraven. Door de Frankische koning Dagobert I (603?-638 of 639) werd op deze plaats een abdij gesticht, die vanaf 1120 een grote bloei kende. Zie Rebold Benton, J., *The Medieval Menagerie. Animals in the Art of the Middle Ages* (New York - Londen - Parijs: 1992), p. 76; Shepard, *The Lore of the Unicorn*, pp. 105-106.

¹²⁷ Omont, M.H., 'Inventaire du trésor et des objets précieux conservés dans l'église de l'abbaye de Saint-Denis en 1505', *Mem. de la Soc. de l'histoire de Paris*, 28 (1901), p. 163ff.

¹²⁸ <http://saintdenis-tombeaux.forumculture.net/t153-inventaire-de-1710-du-tresor-de-saint-denis> Bezocht 26-6-2018.

De hoorn moet dus al voor 878 in het bezit van de abdij van S. Denis zijn geweest.¹²⁹ Van 1242 tot 1248 verbleef Albertus Magnus in Parijs.¹³⁰ Hij zal de abdij ongetwijfeld hebben bezocht. Het betekent dat niet alleen hij, maar ook andere middeleeuwse geleerden bekend kunnen zijn geweest met de hoorn.

II.3.2. DE CARTOGRAFISCHE BRONNEN

Naast reisverslagen kunnen kaarten met afbeeldingen van zeedieren voor auteurs een bron van informatie hebben gevormd over het uiterlijk van zeedieren, en mogelijk ook van het zeedier *Monoceros*. Omdat uit de oudheid geen kaarten zijn overgeleverd is het niet mogelijk om vast te stellen of klassieke auteurs (indirect) gebruik hebben gemaakt van cartografische gegevens. De oudste middeleeuwse mappaemundi die bewaard zijn gebleven dateren uit de achtste tot tiende eeuw. Deze kaarten zijn vaak volgens het T-O-schema ingedeeld.¹³¹ Op zowel de kleine als de grotere wereldkaarten uit deze periode zijn vrijwel geen zeedieren weergegeven: de kaarten zouden te klein zijn, en er zou geen traditie bestaan om dieren op kaarten af te beelden.¹³²

Dit verandert vanaf de achtste eeuw: op mappaemundi worden vanaf die tijd regelmatig zeedieren afgebeeld.¹³³ Ook Hoogvliet beschrijft dat vanaf de tiende eeuw dieren op geografische kaarten worden weergegeven. Deze zouden een hermeneutische betekenis hebben (in het hoofdstuk over de vroegmoderne tijd wordt hier nader op ingegaan). Aanvankelijk zouden echter - om onbekende redenen - alleen landdieren op de grotere wereldkaarten zijn afgebeeld.¹³⁴

Zeedieren zijn afgebeeld op de wereldkaarten die deel uitmaken van het *Commentarium in Apocalypsim* van Beatus van Liébana (ca. 730-ca. 800). Op veertien van de zeventien kaarten zijn zowel vissen als zeemonsters weergegeven. De landdieren ontbreken.¹³⁵

¹²⁹ <https://www.tourisme93.com/basilique/abbaye-saint-denis.html>. Bezocht 26-6-2018

¹³⁰ Albertus-Magnus-Institut (ed.), 'Zeittafel (Chronologie nach derzeitigem Forschungsstand)' in eds. H. Möhle, H. Anzulewicz, M. Burger, S. Donati, R. Meyer, M. Bredenbeck, S. Bullido del Barrio, *Albertus Magnus und sein System der Wissenschaften. Schlüsseltexte in Übersetzung. Lateinisch – Deutsch* (Münster i. W., Aschendorff Verlag: 2011), pp. 28–31; http://www.albertus-magnus-institut.de/Zeittafel_Internet.pdf. Bezocht 26-6-2018

¹³¹ Duzer, Van, *Sea Monsters on Medieval and Renaissance Maps*, pp. 14–16, 53. Bij mappaemundi die zijn ingedeeld volgens het T-O schema wordt alleen het bewoonbare, bekende deel van de wereld weergegeven. De kaarten zijn rond, en het oosten is naar boven gericht. De oceaan omgeeft de wereld als een cirkel (O). De drie bekende continenten - Azië, Afrika en Europa - worden gescheiden door een T-vormige waterpartij. Azië - het land waar de zon opkomt, en beschouwd als de locatie van het paradijs - is boven de horizontale poot van de T gesitueerd. De linker helft wordt gevormd door de rivier de Don (eerder Tanais genoemd), en de rechter helft van de poot door de Nijl. De verticale poot van de T - de 'Mare magnum' - vormt de scheiding tussen Europa (links) en Afrika (rechts). Jeruzalem wordt - als centrum van de wereld - gesitueerd op de plaats waar de verticale en horizontale poten met elkaar zijn verbonden. Zie Smet, A. de, 'L'évolution de la cartographie au moyen âge et jusqu'à la 2e moitié du XVIe siècle', in ed. C. Koenen, *Wolfenbütteler Forschungen. Land- und Seekarten im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*, Bd. 7 (München, Kraus International Publications: 1980), pp. 69–89, p. 69; Clemens, R., Graham, T., *Introduction to Manuscript studies* (New York, Cornell University Press: 2007), pp. 245–247.

¹³² Duzer, Van, *Sea Monsters on Medieval and Renaissance Maps*, pp. 10–16.

¹³³ Duzer, Van, *Sea Monsters on Medieval and Renaissance Maps*, p. 16.

¹³⁴ Hoogvliet, M., *Mappae mundi: pictura et scriptura. Textes, images et herméneutique des mappemondes du Moyen Âge long (XIIIe–XVIe siècles)*, Ph. D. Diss. (Universiteit van Groningen: 1999), pp. 162–164; Duzer, Van, *Sea Monsters on Medieval and Renaissance Maps*, p. 40.

¹³⁵ De Beatus mappaemundi zijn gemaakt als illustratie bij de *Commentarium in Apocalypsim* van Beatus van Liébana (ca. 730- ca. 800), en tonen het evangelisatiewerk van de apostelen in de bekende delen van de wereld. Op de kaart in het manuscript dat aanwezig is in Gerona, Spanje, en dateert uit 975, zijn verschillende zeedieren afgebeeld, onder andere een *Canis marinus*, een *Serra* en een hybride dier dat volgens Van Duzer lijkt op een 'sea chicken'. De afbeelding van deze 'zeekip' die op p. 16 van zijn boek *Sea Monsters on Medieval and Renaissance Maps* is weergegeven, toont een dier met een s-vormige hals, een kop en oren als van een hert, twee benen met elk drie tenen zonder zwemvliezen, en een lange, smalle staart die uitloopt in vier 'veren'. Landdieren zijn niet afgebeeld. Een facsimile is uitgegeven in 1975: Beatus van Liébana, *Commentarium in Apocalypsim, Beati in Apocalypsin libri duodecim: Codex Gerundensis A.D. 975* (Madrid, Edilan: 1975). Zie Duzer, Van, *Sea Monsters on Medieval and Renaissance Maps*, p. 17; Clemens, Graham, *Introduction to Manuscript studies*, p. 243.

Inmiddels is uit onderzoek gebleken dat het oudste handschrift waarin de tekst van Beatus is overgeleverd (daterend uit de achtste eeuw) een kaart bevatte waarop waarschijnlijk zeedieren waren afgebeeld. Zie Duzer, C. Van, *Hic sunt*

Op de Erbstorf-wereldkaart uit ca. 1234 zijn, naast enkele vissen, een groot aantal landdieren afgebeeld, waaronder de *Eale*.¹³⁶ Opmerkelijk is dat deze hetzelfde uiterlijk heeft als de land-eenhoorn: een paardenlichaam met een geitenkop en een olifantenstaart. In tegenstelling tot de land-eenhoorn heeft het echter twee hoorns, waarvan een over de rug naar achteren is gebogen. De andere is naar voren gericht: klaar voor een gevecht. De hoorns hebben geen spiralen. Zowel op het land als in het water kan het dier zich goed bewegen. De land-eenhoorn is niet afgebeeld.

In de Hereford kathedraal bevindt zich een wereldkaart uit ca. 1290, waarop zowel land- als zeedieren zijn afgebeeld: in het gebied tussen Egypte en Ethiopië is de land-eenhoorn samen met de rhinoceros weergegeven. De rhinoceros heeft een lange, rechte hoorn op de punt van zijn neus. De hoorn van de land-eenhoorn (een paardachtig dier met een krulstaart, hoeven en oren, die lijken op die van een ezel) is net zo lang als het dier zelf en heeft een gegolfde vorm. Duidelijke spiralen in het oppervlak zijn niet zichtbaar.¹³⁷

De afbeeldingen op de Hereford-wereldkaart maken aannemelijk dat in de middeleeuwen sprake was van uitwisseling van natuurhistorische informatie tussen geleerden en cartografen. De afbeeldingen van de land-eenhoorn en de rhinoceros zijn gebaseerd op de geschriften van Isidorus van Sevilla en Solinus.¹³⁸ De afbeelding van de *Gladius* op deze kaart is een echo van de beschrijvingen van het dier in de middeleeuwse grote encyclopedieën. De illuminator heeft de teksten letterlijk geïnterpreteerd. Het dier draagt zijn zwaard zoals een krijger zijn wapen draagt: bevestigd aan de zijkant van zijn lichaam (Fig. II.40a en b).¹³⁹

Fig. II.40a en b. De *Gladius* op de Hereford-wereldkaart uit ca. 1290, Hereford kathedraal.

De land-eenhoorn wordt zelden op mappae mundi afgebeeld. De *Eale* op de Erbstorf-kaart lijkt sterk op de land-eenhoorn, maar heeft twee hoorns: kennelijk is er sprake van uitwisseling van eigenschappen met andere dieren.

Voor zover mij bekend zijn gehoornde zeedieren niet op middeleeuwse kaarten afgebeeld. Pas in de zestiende eeuw maakt het zeedier *Monoceros* zijn entree in de cartografie. Dit betekent dat alleen de schaarse afbeeldingen van de land-eenhoorn, zoals op de Hereford-kaart, een informatiebron kunnen zijn

dracones. The Geography and Cartography of Monsters, p. 418; Duzer Van, *Sea Monsters on Medieval and Renaissance Maps*, pp. 10, 16-23.

¹³⁶ In 1833 werd de kaart in een klooster in Ebstorf ontdekt. De kaart is gemaakt van geitenleer en heeft een afmeting van 3,6 meter bij 3,6 meter.

¹³⁷ Godfredsen, *The Unicorn*, pp. 144-145.

¹³⁸ Einhorn, *Spiritualis Unicornis*, p. 164.

¹³⁹ Einhorn, *Spiritualis Unicornis*, pp. 165-166, Godfredsen, *The Unicorn*, pp. 144-145.

geweest voor het uiterlijk van de hoorn van het zeedier. De spiralen van de hoorn zijn daar echter niet zichtbaar.

CONCLUSIE

Gezien de oostelijke en westelijke handelsroutes die het Arctische gebied verbonden met Europa en het Middellandse Zeegebied lijkt het aannemelijk dat klassieke en middeleeuwse auteurs hun kennis over de land-eenhoorn en het zeedier *Monoceros* niet alleen hebben ontleend aan de teksten van hun voorgangers. Zowel hoorns die langs handelsroutes werden aangevoerd, als ook de verhalen in reisverslagen kunnen een bron van informatie zijn geweest. Hoewel schaars, kunnen middeleeuwse auteurs bekend zijn geweest met cartografische afbeeldingen van de land-eenhoorn en diens hoorn.

De vraag is of zij de origine van de hoorn als tand van de narwal hebben onderkend. Vermoedelijk zijn de tanden als kostbare, exotisch objecten verhandeld - als eenhoorn-hoorns - waarbij de nadruk werd gelegd op de bijzondere eigenschappen van de hoorn. De herkomst van de tanden kan, mogelijk om commerciële redenen, door de handelaren met geheimzinnigheid zijn omkleed. Hierdoor zullen de narwal-tanden een (religieuze) symbolische betekenis hebben gekregen die in verband werd gebracht met de land-eenhoorn, maar niet met het zeedier *Monoceros*.

Eigen onderzoek paste niet in de literaire traditie: middeleeuwse auteurs baseren zich op de geschriften van hun (klassieke) voorgangers, en verwijzen naar elkaar. In hun geschriften is sprake van een tekstuele imitatietraditie, waar de autoriteit van de klassieke auctores en die van de Bijbel sterk in doorklinkt. Het geloof in het bestaan van de land-eenhoorn is hecht verankerd in het middeleeuwse gedachtegoed, waardoor er geen noodzaak bestond om een rationele verklaring te zoeken voor de origine van de eenhoorn-hoorn. Een iconografische imitatietraditie is in de manuscripten nauwelijks aanwijsbaar: incidenteel worden bepaalde beeldelementen in andere afbeeldingen toegepast. De oorzaak is waarschijnlijk dat de illuminatoren alle voorstellingen zelf maakten waardoor de eigen creativiteit een veel grotere rol speelde. Pas toen de druktechniek in zwang kwam werden dezelfde afbeeldingen in verschillende werken toegepast.

Opmerkelijk is dat in de middeleeuwse beschrijvingen geen aandacht wordt besteed aan het uiterlijk van de hoorn van het zeedier *Monoceros*. De spiralen worden nergens vermeld, maar op sommige afbeeldingen wel weergegeven. Ook aan de bijzondere eigenschappen van de hoorn wordt geen aandacht besteed. Alleen het destructieve gedrag van het zeedier (dat wordt beteugeld door goddelijke beschikking) wordt vermeld. Het woeste gedrag en de lengte van de hoorn zijn de enige overeenkomsten tussen het zeedier *Monoceros* en de land-eenhoorn. Opmerkelijk is ook dat het zeedier zijn agressie uitsluitend op schepen - en dus op mensen - richt en niet (zoals de land-eenhoorn) ook op andere dieren of zelfs soortgenoten.

De middeleeuwse *Monoceros* en zijn maritieme variant gaan zij aan zij, maar worden door middeleeuwse geleerden kennelijk beschouwd als verschillende dieren die naast elkaar - en niet omwille van elkaar - bestaan.

EPILOOG

Op de drempel van de overgang naar de vroegmoderne tijd wordt de wereld bevolkt door een grote groep dieren uit nabijgelegen en verre streken. Een aantal daarvan maakt deel uit van het leven van de middeleeuwse mens, andere bestaan slechts in diens verbeelding. Op het grensgebied tussen werkelijkheid en fantasie bevinden zich de land-eenhoorn en zijn maritieme variant: het zeedier *Monoceros*. Dit dier is in de loop van de tijd uit diens schaduw getreden en in toenemende mate een eigen leven gaan leiden in natuurhistorische beschrijvingen en reisverslagen. De hoorn, als fysiek bewijs voor het bestaan van de dieren, speelt in deze ontwikkeling een cruciale rol.

De overgang van de middeleeuwen naar de vroegmoderne tijd verloopt geleidelijk, en is niet verbonden met een bepaald jaartal. In deze overgangperiode gaat de ratio de verbeelding overvleugelen.

Hierdoor zal de kijk op de dierenwereld ingrijpend - en voorgoed - veranderen. Vele dieren worden verwezen naar het rijk der fabelen. Andere, nieuw-ontdekte dieren maken hun entree.

Hoe de land-eenhoorn en zijn maritieme variant zich staande houden in de maalstroom van deze ontwikkelingen wordt in het volgende hoofdstuk besproken.

